

Op weg naar de bergen! De natuurbeleving van zes Nederlandse reizigers in Zwitserland tussen 1850 en 1871

Naam: Maarten-Jan Goudemond

Studentennummer: 384967

Vak: Masterthesis Maatschappijgeschiedenis: Nederland in een mondiale context

Vakcode: CH4130

Begeleider: Prof. dr. Arianne Baggerman

Tweede lezer: Dr. Robert-Jan Adriaansen

Datum: 18-07-2018

'Ik verklaar hierbij dat dit een origineel werkstuk is en niet het werk van een ander'.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	1
1.1 De geschiedenis van het egodocument.....	3
1.2 De historiografie van het reisverslag en reizen	4
1.3 Romantische reizigers en het pittoreske	6
1.3.1. De opkomst van de Romantiek	6
1.3.2. De pittoreske en Romantische reiziger.....	8
1.3.3. De opkomst van een genre: ‘Romantische’ reisverslagen.....	9
1.3.4. Oude tradities en nieuwe wegen.....	10
1.3.5. De genezende bergen.....	10
Hoofdstuk 2: Het onderzoek	13
2.1. Lacunes in het onderzoek naar reisverslagen en de relevantie van dit onderzoek.....	13
2.2. Verantwoording geselecteerde bronnen.....	13
2.3. Methodologie	14
2.3.1. Onderzoeksmethode	14
2.3.2. Theoretisch kader	15
Hoofdstuk 3: De negentiende eeuw	16
3.1. Gematigdheid en eensgezindheid: Nederland in vogelvlucht tussen 1815 en 1848	16
3.2. Liberalisme tegen conservatisme: strijd om de grondwet en de staatsinrichting 1848-1870	17
3.3. De burgerlijke cultuur	19
3.4. Werkloosheid en onvrede: de Industriële Revolutie in Nederland.....	20
3.5. Ontwikkelingen in Zwitserland.....	21
3.5.1. De ontdekking van de Alpen	21
3.5.2. De toeristen van Zwitserland.....	22
Hoofdstuk 4: De reizen door Zwitserland	24
4.1. De reizigers	24
4.1.1. Johannes (Jan) Kneppelhout (pseudoniem Klikspan) (Reis 1850).....	24
4.1.2. Pieter van Oordt (Reis 1851).....	25
4.1.3. Johannes (Jan) Jacobus van Oosterzee (Reis 1853)	26

4.1.4. Elie van Rijckevorsel (Reis 1862).....	27
4.1.5. Sijo Kornelius Thoden van Velzen (Reis 1869)	28
4.1.6. Pieter van der Burg (Reis 1871)	29
4.2. Geschiedenis: feiten, mythen, nostalgie en ‘versmelting tussen verleden en heden’	29
4.3. Natuurervaringen: genot en harmonie	35
4.4. Imposante panorama’s: de Zwitserse natuur ‘in’ de reizigers	38
4.5. Opgedrongen of acceptatie: de natuurwetenschappen en de rede	41
4.6. Herder op onze weg of obstakel: God onder de reizigers	46
4.7. Geneesheer of kwakzalver: de helende kracht van de Zwitserse natuur	50
4.8. Plaag of vooruitgang: de reflecties op de ‘moderne’ toerist en de toeristische infrastructuur	51
Hoofdstuk 5: Conclusie	56
Literatuurlijst	62
Primaire bronnen	62
Secundaire bronnen	62
Internetbronnen	65

Hoofdstuk 1: Inleiding

De Boulevard Périphérique: zo heet de gevreesde rondweg van Parijs. Elke vakantieganger naar het zuiden van Frankrijk is er anno 2018 bekend mee. Een kilometer afleggen duurt er soms uren. De oorzaak is de grote hoeveelheid toeristen die vakantie gaan vieren in het zuiden van Europa. En zij gaan allemaal op hetzelfde moment in het jaar op vakantie en met hetzelfde doel: ontspanning. Tegenwoordig zijn dat bekende fenomenen. Maar zulke reizen en het massatoerisme zijn pas recent ontstaan. ¹ Tot in de negentiende eeuw gingen mensen op reis voor hun werk of educatie. Een voorbeeld is de Grand Tour, een educatieve reis door Frankrijk en Italië voor jongemannen uit de elites van Europa. Dat veranderde echter in de loop van de negentiende eeuw. ² Technologische ontwikkelingen maakten het voor personen met minder geld mogelijk om ook een reis te maken. Hieruit ontstond het hierboven beschreven ‘moderne toerisme’, een fenomeen dat werd gekenmerkt door de relatief grote aantallen reizigers met als reisdoel ontspanning. ³

Europese landen hadden allemaal een andere aantrekkingskracht op de reiziger van de negentiende eeuw. Engeland was bijvoorbeeld meer geïndustrialiseerd dan andere landen in Europa. Frankrijk kon weer voortbouwen op de oude aantrekkingskracht die voortkwam uit de Grand Tour. Ook was het land het middelpunt geweest van een van de belangrijkste politieke omwentelingen in de westerse geschiedenis: de Franse Revolutie. Daarnaast waren er landen waar reizigers pas na de technologische vooruitgang in grote aantallen naartoe reisden, zoals Zwitserland. Het land was lange tijd afgezonderd geweest van haar buurlanden, maar ontwikkelde zich tot een centrum van toerisme in de tweede helft van de negentiende eeuw. ⁴

Zwitserland stond echter al sinds de achttiende eeuw in de belangstelling van wetenschappers. Zij trokken eropuit om de wereld te verkennen en daardoor te leren begrijpen. Daarnaast ontstond rond 1800 een nieuwe impuls die reizen naar en door Zwitserland

¹ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘Changing places, shifting narratives: Nineteenth-century Dutch travellers in Germany’, in Alison E. Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam (red.), *Travel writing in Dutch and German, 1790-1930: Modernity, regionality, mobility* (Abingdon 2017) 160.

² Gerrit Verhoeven, ‘Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)’, *Stadsgeschiedenis 4* (2009) 64-67.

³ *Ibidem*, 62-64.

⁴ Lynne Withey, *Grand tours and Cook's tours. A history of leisure travel 1750 to 1915* (Londen 1997) 197.

stimuleerde: de Romantiek. Romantici riepen mensen op om natuurschoon te gaan bezichtigen.⁵

Die Romantische natuurzucht is het onderwerp van deze scriptie. Ik onderzoek hierin zes negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen op sporen van de Romantiek. De hoofdvraag is: in hoeverre kunnen deze zes Nederlandse reizigers in de periode 1850-1871 als Romantische reizigers worden omschreven? Ook let ik op andere reismotieven die impliciet en expliciet naar voren komen in de verslagen en hoe die zich onderling tot elkaar verhouden. Om naar een antwoord op de hoofdvraag toe te werken, zijn, op basis van een vooronderzoek van de bronnen, een aantal deelvragen opgesteld. Deze zijn:

- *Refereert de auteur in zijn reisverslag aan de geschiedenis van de door hem bezochte plaatsen?*
- *In hoeverre probeert de auteur om het verleden en het heden te verbinden?*
- *Geniet de auteur van de Zwitserse natuur?*
- *Probeert de auteur zijn lezers ervan te overtuigen dat de natuur moet worden beschermd tegen handelingen van de mens?*
- *Reflecteert de auteur op de rol van de mens op aarde en die van hemzelf door zijn natuurvorsingen?*
- *Hoe reageert de auteur wanneer hij wordt geconfronteerd met de natuurwetenschappen of met een persoon die de rede boven alles stelt?*
- *In hoeverre stelt de auteur zijn reis in dienst van het geloof?*
- *Is de auteur overtuigd van een genezende werking door de Zwitserse berglucht?*
- *Wat vindt de auteur van het gedrag van andere reizigers?*
- *Wat vindt de auteur van hotels, spoorwegen en andere infrastructuur voor de moderne toerist?*

De eerste twee hoofdstukken gaan in op de secundaire literatuur rond het onderwerp van deze scriptie. Het eerste hoofdstuk is een uiteenzetting van over het genre reisverslagen en een aantal recente ontwikkelingen in studies naar reizen. Vervolgens wordt ingegaan op de relatie tussen Romantiek en negentiende-eeuwse reisverslagen. Centrale vragen zijn: wat is de Romantiek, hoe verhoudt het zich ten opzichte van het pittoreske – een andere stroming die aandacht had voor de natuur –, en welke positie en functie deelden de Romantici de natuur toe in

⁵ Thomas H. van der Dunk, 'De ontdekking van de Alpen. Alpinisme en Alpentoeerisme tot de late achttiende eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 84-86; Paul P. Bernard, *Rush to the Alps* (New York 1978) 5; Zoë Kingsley, 'Dorothy Richards manuscript travel journals (1761-1801) and the possibilities of picturesque aesthetics', *The Review of English Studies New Series* 56 (2005) 615; Withey, *Grand tours and Cook's tours*, 40-41.

de menselijke samenleving? Tot slot worden andere mogelijke reismotieven voor een reis naar Zwitserland uiteengezet.

Het tweede hoofdstuk plaatst deze scriptie in het bestaande wetenschappelijke werk. Hierin wordt duidelijk welke lacunes in het wetenschappelijk onderzoek naar reisverslagen ik in mijn onderzoek beoog te vullen, welke analysemethode(s) er worden gebruikt in deze scriptie en welke theorie het theoretisch kader vormt van dit onderzoek.

Het derde hoofdstuk schetst de samenleving in de periode waarin de onderzochte reizigers leefden. De eerste paragraaf geeft een kort overzicht van de periode 1815-1848. Vervolgens wordt de periode 1848-1871 beschreven. Hierbij is er een indeling gemaakt in drie thema's: politiek, sociaal-cultureel, en economie. Tot slot volgt een beschrijving van de ontwikkelingen in de toeristische sector in Zwitserland rond 1850.

Het vierde hoofdstuk bevat de analyses van de reisverslagen. De eerste paragraaf dient om een persoonlijk profiel van de reizigers te schetsen. In de tweede, derde, vierde en vijfde paragraaf staan de analyses van de reisverslagen op Romantische elementen centraal. Paragraaf zes en zeven zijn bedoeld om inzicht te krijgen in hoeverre reizigers andere reismotieven hadden. De laatste paragraaf is gewijd aan het opkomende moderne toerisme en de reacties van de reizigers erop.

Het vijfde hoofdstuk sluit deze scriptie af. Hierin worden alle paragrafen, beweringen, theorieën en analyses aan elkaar gekoppeld. Daarna volgt een antwoord op de hoofdvraag en worden de nieuwe inzichten die uit dit onderzoek voortvloeien nog eens duidelijk uiteengezet. Tot slot worden er suggesties gedaan voor vervolgonderzoek en gereflecteerd op dit onderzoek.

1.1 De geschiedenis van het egodocument

Reisverslagen behoren tot de categorie egodocumenten. Dat concept is in 1958 bedacht door de Nederlandse historicus Jacques Presser. Hij gebruikte het als verzamelterm voor alle autobiografische teksten waarin 'een 'ik' of 'hij' voortdurend als schrijvend of beschrijvend subject aanwezig is'.⁶ Later scherpte hij die definitie aan tot 'documenten waarin een ego zichzelf

⁶ Michael Mascuch, Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Egodocuments and history: A short account of the longue durée', in *The Historian* 78 (2016) 11.

bewust of onbewust kenbaar maakt dan wel verbergt'.⁷

Egodocumenten hebben een tumultueuze geschiedenis in de academische wereld. Tot 1800 zagen historici hen als geschikte bronnen voor kennis.⁸ Zij veronderstelden dat iemand die dichter op zijn ervaring schreef, meer de waarheid sprak dan iemand die schreef over een onderwerp dat verder van hem of haar afstond. Die overtuiging veranderde in de loop van de negentiende eeuw. De groeiende autoriteit van het empirisme zette de claim van waarheid in egodocumenten onder druk.⁹ Verschillende historici toonden aan dat een auteur altijd de 'waarheid' vervormde in een egodocument. Egodocumenten werden daarom door wetenschappers in de ban gedaan.¹⁰

De hermeneutiek vormde een uitzondering op die regel. De stroming berustte op het gedachtegoed van de Duitse filosoof Wilhelm Dilthey (1833-1911). Hij was ervan overtuigd dat egodocumenten geschikt waren om het proces van individualisering te onderzoeken.¹¹

Historici begonnen het egodocument weer als geschikte bron te zien in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.¹² Onder aanvoering van de opgekomen microgeschiedenis werden egodocumenten gebruikt om de verhalen van individuen en onderdrukte groepen in het verleden te onderzoeken. Vooral het individuele karakter van egodocumenten maakten het geschikte bronnen voor zulke onderzoeken. Sinds die tijd is de aandacht van historici voor egodocumenten alleen maar gegroeid.

1.2 De historiografie van het reisverslag en reizen

Literatuurwetenschappers en historici zijn het nog altijd niet eens over de definitie van een reisverslag. De vorm, de inhoud, de verhouding tussen feit en fictie en de schrijfstijl zijn onderwerpen van discussies tussen literatuurwetenschappers en historici.¹³ De Engelse reishistoricus Carl Thompson probeert in zijn boek *Travel Writing* uit 2011 alle haken en ogen aan reisverslagen uiteen te zetten. Onder andere de onderzochte periode speelt een belangrijke rol

⁷ *Ibidem*, 11-12.

⁸ *Ibidem*, 13.

⁹ *Ibidem*, 16.

¹⁰ *Ibidem*, 16.

¹¹ *Ibidem*, 20-21.

¹² *Ibidem*, 24-34.

¹³ Rudolf Dekker, 'Dat mijn lieven kinderen weten zouden. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 7.

bij de uiteenlopende definities van reisverslagen. De eigentijdse eisen aan reisverslagen verschilden namelijk nogal per periode.¹⁴ Een reisverslag uit de zestiende eeuw zou niet als zodanig worden herkend in de negentiende eeuw. Daarom bestaan er vele definities van reisverslagen. Thompson definieert reizen en reisverslagen, zodat de definitie toepasbaar is op reisverslagen uit alle periodes. Volgens Thompson is een reis ‘een onderhandeling tussen jezelf en ‘de ander’’, die ontstaat door een beweging door de ruimte’. Een reisverslag is dan ‘een (gedeeltelijk) verslag of product van die ontmoeting, waarbij de auteur een onderhandeling bewerkstelligt tussen het ‘gebruikelijke’ en het ‘andere’ als gevolg van de ontmoeting’.¹⁵

Deze definities van Thompson zijn ook in deze scriptie gehanteerd. De reden is de, naar mijn mening, treffende formulering. Zijn definities bevatten alleen die eigenschappen die altijd voorkomen bij een reis of in een reisverslag. Hij vat zodoende de kern van een reis en van een reisverslag samen. Hierdoor worden er geen bronnen uitgesloten uit welke periode dan ook. Daarom is er door mij voor gekozen om deze definitie te hanteren in mijn onderzoek.

De definitie van reisverslagen is nog altijd een punt van discussie. Onder wetenschappers bestaat meer eensgezindheid over de onderzoeksmethodes en de gewenste onderzoeksthema’s. Sinds de jaren zeventig doen nieuwe invloeden zich gelden.¹⁶ Een discipline overstijgen onderzoek is sindsdien het streven. Een voordeel daarvan zijn de overgebrachte theorieën en methodes uit andere disciplines. Ook ontstijgen historische onderzoeken hierdoor het verhalende karakter.¹⁷

Binnen het onderzoek naar reizen bestaan er twee hoofdstromingen: het onderzoek naar de reispraktijk en het onderzoek naar de schriftelijke neerslag hiervan in reisverslagen. Bij een onderzoek naar de reispraktijk is er meer aandacht voor de uiterlijke vorm van de reis. Wie reisden, hoe reisden zij, welke bestemmingen hadden zij, en wat was hun motief voor een reis, zijn de gebruikelijke vragen in zulke onderzoeken. Bij het onderzoek naar de schriftelijke neerslag hiervan wordt de inhoud onderzocht. Hierbij stellen historici vragen als welke stijl heeft het verslag, welke onderwerpen snijdt de auteur aan en hoe ligt de verhouding tussen feit en fictie? Ook proberen zij inzicht te krijgen in de cultuur van de reiziger door zijn opvattingen te

¹⁴ Carl Thompson, *Travel writing* (New York 2011) 9-27.

¹⁵ *Ibidem*, 9-10.

¹⁶ Mascuch e.a., ‘Egodocuments and history’, 24-34.

¹⁷ Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?’’, 68-69; Rudolf Dekker, ‘Van ‘grand tour’ tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw’, in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 2; Tim Youngs, *The Cambridge introduction to travel writing* (Cambridge 2013) 6.

achterhalen en te analyseren op uitingen van ‘othering’ – het gebruik van persoonlijke vooroordelen over de eigen persoon of cultuur en ‘de ander’ in de beschrijving van een ontmoeting tussen beide.¹⁸

Deze scriptie is een combinatie van beide invalshoeken. Enerzijds worden de reismotieven en reispraktijken van de reizigers onderzocht, anderzijds wordt er een discoursanalyse uitgevoerd om de reisverslagen te analyseren op Romantische elementen.

1.3 Romantische reizigers en het pittoreske

1.3.1. De opkomst van de Romantiek

De Romantiek is een moeilijk te definiëren stroming.¹⁹ De stroming verspreidde zich over heel Europa aan het begin van de negentiende eeuw. Bovendien was de kritiek van Romantici niet gericht tegen een specifieke bevolkingsgroep of specifieke regels, maar zij bekritiseerden de achttiende- en negentiende-eeuwse Europese samenlevingen in haar geheel. Wetenschappers duiden de Romantiek in brede zin daarom aan als een verzetsstroming tegen de heersende gedragsregels, normen en waarden en de moraal van de achttiende en negentiende eeuw.

De laatste jaren is dat idee echter wat genuanceerd.²⁰ Romantici waren niet geheel tegen de heersende regels, maar vonden dat het gevoel een te kleine rol kreeg. Er moest een balans zijn tussen rede en gevoel, wetenschap en intuïtie.²¹ Machthebbers negeerden echter hun kritiek. Ook wonnen de natuurwetenschappen steeds meer aan autoriteit in de negentiende eeuw. Daarom werden Romantici steeds uitgesprokener in hun kritiek. Zij waren echter in principe voor een balans tussen de rede (de wetenschap) en het gevoel (de intuïtie).

Daarnaast hielden Romantici zich volgens de Engelse historica en romanschrijfster Anita Brookner met meer bezig dan alleen met de invloed van de Verlichting op de samenleving.²² Zij wierpen zichzelf ook op als uitvinders van nieuwe regels voor gedrag en moraal om het gevoel van welbehagen terug te winnen, dat was verdwenen als gevolg van de ingrijpende Franse

¹⁸ Baggerman en Dekker, ‘Changing places, shifting narratives’, 159.

¹⁹ G.J. van Bork e.a., ‘Algemeen letterkundig lexicon (2012-....) Romantiek’: http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02727.php (22-2-2017).

²⁰ Dalia Nassar, *The relevance of Romanticism. Essays on German Romantic philosophy* (Oxford 2014) 37.

²¹ Nicholas V. Riasanovsky, *The emergence of Romanticism* (Oxford 1992) 51-53; Hans Eichner, ‘The rise of modern science and the genesis of Romanticism’, *Publications of the Modern Language Association* 97 (1982) 15-17.

²² Anita Brookner, *Romanticism and its discontents* (New York 2000) 7-11 en 49.

Revolutie en de daaropvolgende Napoleontische oorlogen. De grote veranderingen op sociaal, economische, politiek en technisch gebied zorgden voor onzekerheid over de toekomst. Het cyclische tijdsbeeld dat al sinds het begin der tijden bestond, werd vervangen door een lineair tijdsbeeld. Het verleden bood na Napoleon geen garanties meer voor de toekomst, zoals het dat de eeuwen daarvoor had gedaan. Daarom wilden Romantici de nieuwe gedragsregels en normen en waarden uitvinden waarop de nieuwe samenlevingen konden worden gebouwd. De natuur speelde daarbij een belangrijke rol. Deze moest meer aandacht krijgen. Een harmonie tussen de natuur en de mens was namelijk belangrijk voor de gezondheid van beiden. Daarom moesten natuurgebieden bewaard blijven.

Deze tweede rede voor het ontstaan van de Romantiek sluit aan bij de theorie van de Duitse historicus Reinhart Koselleck (1923-2006). Hij beweerde dat er een breukervaring ontstond rond 1800 door de snelle opeenvolging van onomkeerbare veranderingen.²³ In deze *Sattelzeit* tussen 1750 en 1850 ervoeren mensen steeds meer een breuk tussen het verleden en het heden. Zij gingen zich daarom steeds meer op de toekomst richten die nog open lag en kon worden beïnvloed, in tegenstelling tot het onomkeerbare verleden. De Engelse historicus Peter Burke sluit zich aan bij Koselleck.²⁴ Hij ondersteunt zijn bewering in navolging van Koselleck door in te gaan op de veranderde betekenis van woorden en de geboorte van nieuwe rond die tijd, zoals revolutie en ontwikkeling.

De breukervaring zorgde dus voor onzekerheid onder de mensen uit de vroege negentiende eeuw. Zij hadden nieuwe gedragsregels, normen en waarden nodig om het gevoel van welbehagen terug te krijgen. Volgens Romantici kon dat door een gezonde relatie tussen de mens en de natuur. De grondleggers van dit principe in de Romantiek zijn een groep Duitse filosofen, waaronder Friedrich Schelling (1775-1854), Johann Fichte (1762-1814) en Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831).²⁵ Volgens hen moest de mens het contact met de natuur herstellen door in de natuur op zoek te gaan naar het verhevende of sublieme. Zij gaven de kunsten daarbij een belangrijke rol. Een leek kon volgens hen het sublieme niet vinden. Daarom moest hij een voorbeeld krijgen. Dat boden de kunstenaars.²⁶ Zij konden door hun kunstwerken de leek

²³ Reinhart Koselleck, *Futures past: On the semantics of historical time* (Massachusetts 1985) 267-288.

²⁴ Peter Burke, 'Historicizing the self 1770-1830', in Michael Mascuch, Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (red.), *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 14-16.

²⁵ Riasanovsky, *The emergence of Romanticism*, 51-57; Nassar, *The relevance of Romanticism*, 187-203.

²⁶ Bork e.a., 'Algemeen letterkundig lexicon (2012-....) Romantiek':

inspireren om de empirische waarneming te ontstijgen en een harmonie tussen mens en natuur te bereiken in de eigen geest.

Deze herwaardering van de natuur en het bereiken van het sublieme is wat centraal staat in deze scriptie. In dit onderzoek wordt onderzocht in hoeverre de reizigers Romantische eigenschappen bezaten. De Romantische elementen waarop de reisverslagen worden geanalyseerd zijn: de reizigers probeerden het verleden met het heden te verbinden, zij genieten van de natuur, de natuur roept gevoelens bij hen op, zij stellen zich een harmonie tussen mens en natuur voor die zij eventueel propageren, zij scheppen een synthese tussen rede en gevoel en zij hebben een afkeer van het moderne toerisme.²⁷

1.3.2. De pittoreske en Romantische reiziger

De stroming van het pittoreske ontstond in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw en wetenschappers bestempelen het als de voorloper van de Romantiek door de verbinding met de natuur. Het pittoreske spoorde reizigers aan om plaatsen te bezoeken die de indruk gaven dat het tot leven gekomen schilderijen waren.²⁸ Vervolgens moesten de reizigers daarin het verhevene zien.²⁹ Dat leverde soms problemen voor hen op. Er konden namelijk elementen voorkomen die het beeld verstoorden, zoals een natuurpanorama waar een spoorlijn doorheen liep of stedelijke bebouwing was. Reizigers moesten dat vervolgens inpassen in het geheel. Het gevolg was dat zij die elementen meestal uit de indruk ‘wegsneden’ en dus deden alsof het niet bestond.

Het pittoreske lijkt zodoende overeen te komen met de Romantiek, maar tussen beide stromingen bestaat een belangrijk verschil. De stroming van het schilderachtige zocht pittoreske indrukken in zowel de natuur als de stad. Maar voor Romantici was de stad een afschuwelijke plek waar het verhevene juist ver van was verwijderd: ‘the new modern sense of the sublime in a landscape with only minimal human presence and with no suggestion of human history’.³⁰

Romantici stonden niet alleen in hun kritiek op het stedelijke pittoreske. Het verheerlijken

http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02727.php (22-2-2017); *Ibidem*, 192.

²⁷ Brookner, *Romanticism and its discontents*, 1-2; *Ibidem*, 298; Riasanovsky, *The emergence of Romanticism*, 51-53; Charles Rosen, *The Romantic generation* (Londen 1995) 159.

²⁸ *Ibidem*, 2; Zoë Kingsley, ‘Dorothy Richards manuscript travel journals’, 615; Kathi L. Groenendyk, ‘The importance of vision: “Persuasion” and the picturesque’, *Rhetoric Society Quarterly* 30 (2000) 10.

²⁹ James Buzard, ‘A continent of pictures: Reflections on the “Europe” of nineteenth-century tourists’, *Publications of the Modern Language Association* 108 (1993) 34.

³⁰ Citaat is uit Rosen, *The Romantic generation*, 156. Daarnaast wordt die afkeer van menselijke invloed op de natuur ook vermeld in Buzard, ‘A continent of pictures’, 30.

van armoedige wijken omdat zij de indruk gaven uit een vervlogen tijd te komen, botste met ethische principes uit die tijd.³¹ Daardoor nam de belangstelling voor de stroming af en steeds meer aanhangers schaarden zich onder de Romantiek, waardoor de stroming van het pittoreske in de tweede helft van de negentiende eeuw verdween.³² De zoektocht naar schilderachtige natuurpanorama's werd wel voortgezet, maar dan als onderdeel van de Romantiek.

1.3.3. De opkomst van een genre: 'Romantische' reisverslagen

Romantische reisverslagen werden populair na de Napoleontische tijd.³³ Franse schrijvers als René De Chateaubriand namen hierin het voortouw. Zij schreven reisverhalen over onbekende plaatsen die een contrast vormden met de indrukken uit de eigen omgeving. Hierdoor raakten lezers geïnteresseerd in de beschreven plaatsen waardoor zij die ook wilden gaan bezoeken. Het probleem van de eerste generatie schrijvers was het waarheidsgehalte in hun verhalen. Menig schrijver in het verleden had de door hen beschreven reis niet gemaakt of slechts gedeeltelijk. Daarom maakten deze nieuwe generatie schrijvers zelf een reis naar de beschreven bestemmingen om het realiteitsgehalte van hun verslagen te doen toenemen.

Het verleden was een belangrijk onderwerp in Romantische reisverslagen. Dat verleden was door de chaotische periode van voor 1815 losgeslagen van het heden. Daarom besteedden Romantische schrijvers veel aandacht aan verstoorde tradities in hun verslag en sommigen, waaronder de Franse auteur Nordier, probeerden vervolgens een brug te bouwen tussen het verleden en het heden.³⁴ Nordier bezocht daarvoor de oudste monumenten en plaatsen in folklore, legendes en andere verhalen en gaf deze een nieuwe betekenis door er nieuwe emoties aan te verbinden.

De hier geschetste beschrijving van Romantische reisverslagen als grotendeels subjectief is echter nogal grof volgens de Engelse literatuurhistoricus Nigel Leask. De grote nadruk op subjectieve indrukken geeft volgens hem een verkeerd beeld van een Romantisch reisverslag.³⁵ In zijn in 2004 verschenen boek *Curiosity and the aesthetics of travel writing 1770-1840* (2004)

³¹ Kingsley, 'Dorothy Richardson manuscript travels journals', 615.

³² Carrie T. Bramen, 'The urban picturesque and the spectacle of Americanization', *American Quarterly* 52 (2000) 444; Buzard, 'A continent of pictures', 40.

³³ Carl Thompson, *French Romantic travel writing* (Oxford 2011) 21-26.

³⁴ *Ibidem*, 59.

³⁵ Nigel Leask, *Curiosity and the aesthetics of travel writing 1770-1840* (Oxford 2004) 5-6.

betoogt hij dat reisverslagen zowel objectieve als subjectieve elementen bevatten, die bovendien redelijk gelijkmatig waren verdeeld. Hij steunt voor zijn interpretatie op zijn analyse van opmerkingen van negentiende-eeuwse critici over reisverslagen. Zij gaven de voorkeur aan een synthese tussen objectieve en subjectieve beschrijvingen.³⁶ Romantische reisverslagen hoeven zodoende niet geheel subjectief te zijn, maar kunnen ook objectieve beschrijvingen van grote omvang bevatten.

1.3.4. Oude tradities en nieuwe wegen

In deze scriptie wordt niet alleen onderzoek gedaan naar Romantische elementen, maar ook naar reismotieven die kunnen worden verbonden met de Romantiek of haar natuurzucht. Een daarvan is de theorie van de Amerikaanse socioloog Judith Adler. Zij betoogt dat de waardering voor en het streven naar bescherming van natuurgebieden teruggaan tot Joodse en Christelijke tradities uit de tijd van het oude en nieuwe testament.³⁷ Het Joodse en Christelijke geloof zijn dus de wortels van de huidige milieubescherming en niet de Romantiek en de Verlichting. Volgens haar ontstond die band tussen het geloof en de natuur in Bijbelse tijden. De materialisering van de samenleving schiep toen onvrede bij sommige geestelijken. Zij besloten daarom de samenleving waar ze in woonden te verlaten en kozen voor een eenzaam bestaan in de woestijn. Zij hoopten zich daardoor te ontdoen van de kwade eigenschappen van het materialisme en weer in het reine te komen met hun geloof. De geestelijken waren over het algemeen positief gestemd over het resultaat van hun zelfopgelegde verbanning uit de samenleving. Daarom probeerden zij hun tijdgenoten ervan te overtuigen om ook die reis te maken en de natuurgebieden te beschermen. Uit dit gedachtegoed ontsprong de latere milieubescherming volgens Adler. Om deze theorie te toetsen en te bestuderen of de onderzochte reizigers andere reismotieven hadden, wordt er in dit onderzoek geanalyseerd in hoeverre de reizigers het geloof verbonden aan een oproep om de natuur te beschermen en welke plaats het geloof in de reis had.

1.3.5. De genezende bergen

³⁶*Ibidem*, 6.

³⁷ Judith Adler, 'Cultivating wilderness: Environmentalism and legacies of early Christian ascetisme', *Comparative studies in Society and History* 48 (2006) 4-37.

De reisverslagen worden naast de Romantische elementen ook geanalyseerd op andere theorieën die kunnen worden verbonden met de Romantiek of natuurbeleving. De overtuiging dat de Zwitserse berglucht een genezende werking zou hebben, is daar een van. Dit idee werd in de jaren vijftig van de negentiende eeuw gepopulariseerd door de Duitse student Alexander Spengler.³⁸ Hij was gevlucht uit Duitsland in 1848, omdat hij door de overheden daar werd gezocht. Aangekomen in Zwitserland begon hij met een opleiding tot arts. Na die te hebben voltooid moest hij door gebrek aan arbeidsplaatsen een baan aannemen in het afgelegen plaatsje Davos.

Een aantal jaren later – wanneer precies wordt niet gespecificeerd – kwam er een man langs die aan tuberculose leed. Omdat daartegen geen effectieve behandeling bestond, viel Spengler terug op volksovertuigingen.³⁹ Hij adviseerde de man om veel in de buitenlucht te leven en hierin zelfs te slapen. Geheel tegen Spenglers verwachtingen in genas de man. Spengler kon deze behandelingsmethode niet testen op andere tuberculosepatiënten. Die waren er namelijk niet in Davos. Dat feit versterkte Spenglers overtuiging dat de berglucht in Davos een geneeskrachtige werking bezat. Na een briefwisseling met collega's kreeg hij toestemming om advertenties te plaatsen om patiënten van elders te werven.

De resultaten waren wisselend. De eerste twee patiënten die nog vroeg in het voorjaar van 1865 (februari, maart) kwamen, genazen van hun ziekte. Andere zieken die later in het jaar kwamen, overleden meestal kort na hun aankomst.⁴⁰ Volgens Spengler was dat niet als gevolg van zijn behandeling. Hun ziekte was toen zij arriveerden al zo ver gevorderd dat hun lot was bezegeld. Waren zij net als de eerste twee patiënten nog vroeg in het jaar gekomen, dan was het resultaat anders geweest volgen hem. Spengler had het geluk dat een van zijn eerste patiënten een wetenschapper was. Deze schreef een artikel over zijn genezing en genezende berglucht en onderschreef het succes van Spenglers behandelingsmethode. Mede daardoor bleef de behandeling van Spengler bestaan tot in de twintigste eeuw toen de overtuiging dat berglucht

³⁸ Allison F. Frank, 'The air cure town: Commodifying mountain air in Alpine Central Europe', *Central European History* 45 (2012) 186. Er bestond echter al eerder de overtuiging dat berglucht een positieve werking had op het menselijk lichaam en de menselijke geest, zie Bernard, *Rush to the Alps*, 10-11. Het werd in de achttiende eeuw al geclaimd door enkele wetenschappers, zoals de Zwitser Johann Jakob Scheuchzer (1672-1733), maar zij werden niet geloofd. Daarom verspreidde die overtuiging in gezonde berglucht zich niet over de samenleving in de achttiende eeuw.

³⁹ *Ibidem*, 186-187.

⁴⁰ *Ibidem*, 187-188.

genezend zou zijn opnieuw in twijfel werd getrokken.⁴¹

Na het succes van Spengler kwamen er meer therapeutische plaatsen. Ook groeide het geloof in geneeskrachtige berglucht uit tot een breder geloof in een genezende natuurlijke omgeving.⁴²

⁴¹ *Ibidem*, 189.

⁴² Bertrand Lévy en Rafael Matos, 'Transforming the tourist image of Geneva from a leisure to a business destination and its cultural implications', in K.W. Wöber (red.), *City Tourism 2002: Proceedings of European Cities Tourism's International Conference in Vienna, Austria* (Wenen 2002).

Hoofdstuk 2: Het onderzoek

2.1. Lacunes in het onderzoek naar reisverslagen en de relevantie van dit onderzoek

De Nederlandse historicus Gerrit Verhoeven heeft recent bewezen dat elementen van moderne reizen al bestonden in de premoderne Nederlandse reiscultuur. Het onderzoek naar negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen staat desondanks nog in de kinderschoenen.⁴³ Daarnaast zijn er talloze werken verschenen over de Victoriaanse fascinatie voor de Zwitserse natuur, maar niet over eventuele bewondering hiervoor uit andere landen.⁴⁴ Daarom is ervoor gekozen om een onderzoek uit te voeren naar negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen over Zwitserland.

Negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen zijn niet het enige ondergesneeuwde onderwerp binnen dit onderzoeksterrein. De invloed van de Romantiek op Nederland is sporadisch onderzocht.⁴⁵ Daarnaast zijn theorieën over reismotieven voor reizen naar Zwitserland niet getoetst voor Nederlandse reizigers. Door dat in deze scriptie te doen wordt het internationale onderzoek aangevuld. Ook geeft dit onderzoek inzicht in de reacties van reizigers op de opkomst van het ‘moderne toerisme’.

2.2. Verantwoording geselecteerde bronnen

De geselecteerde bronnen zijn een zestal reisverslagen. Deze zijn geselecteerd aan de hand van de volgende criteria: de reis moest volbracht worden tussen 1850 en 1900, in de titel van het verslag mochten alleen geografische plaatsen in Zwitserland worden vermeld of het land zelf, en de reizigers moesten Nederlanders zijn. Vertalingen van buitenlandse reisverslagen zijn dus ongeschikt. Daarnaast is Thompsons definitie van een reisverslag gebruikt – een reisverslag is een (gedeeltelijk) verslag of product van een beweging door de ruimte waarbij de auteur in

⁴³ Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer, ‘Op reis in de negentiende eeuw: inleiding’, in Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer (red.), *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 257-262.

⁴⁴ Verhoeven, ‘Vaut le voyage!?', 66-67.

⁴⁵ Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 40-43. Ik doel hierbij op de aanname die Aerts weerlegt: Nederland had een unieke cultuur in de eerste helft van de negentiende eeuw en de invloed van de Romantiek was nihil. Daaruit volgt dat onderzoek naar de invloed van de stroming op Nederland op een enkel onderzoek na niet is verricht.

onderhandeling is tussen zichzelf en ‘de ander’ – om te bepalen of de gevonden bron een reisverslag is.

De bronnenselectie is op de volgende manier geschied. Ik ben begonnen op de site www.egodocumenten.net, een overzichtssite die ik vond tijdens mijn secundaire literatuuronderzoek. Ik heb daarop de gedrukte reisverslagen opgezocht in de inventaris ‘Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw’. Twee daarvan kon ik toegang toe krijgen via Google Books. Vervolgens heb ik die site onderzocht op andere geschikte bronnen. Dezelfde procedure is gevolgd bij de selectie van de handgeschreven reisverslagen, met als verschil dat ik www.archieven.nl heb gebruikt in plaats van Google Books. Dit heeft geresulteerd in de volgende gedrukte reisverslagen en reisverslagen in manuscript:

- Johannes Kneppelhout, *Schetsen en verhalen uit Zwitserland* (Haarlem 1850).
- Johannes Jacobus van Oosterzee, *Op reis: bladen uit de portefeuille* (Leiden 1873) 52-122. (Dit is een tweede uitgave. De eerste druk verscheen in 1856, het jaar waarin hij ook zijn reis maakte.)
- Sijo Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek. Eener veertiendaagsche reis naar en in Zwitserland* (Deventer 1869).
- Pieter van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen gedurende eene reis door Zwitserland’, *Vaderlandsche Letteroefeningen 1e band* (1872) 620-682 en 705-736.
- Rotterdams stadsarchief, archief van de vereniging van de familie van Oordt (675), document 1143, Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.
- Rotterdams stadsarchief, archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijkevorsel (42), document 85, Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862.

2.3. Methodologie

2.3.1. Onderzoeksmethode

De gebruikte analysemethodes zijn de discoursanalyse en ‘text in context’.⁴⁶ Discoursanalyse houdt in dat de wetenschapper het woordgebruik en de zinsbouw in een tekst onderwerpt aan een analyse. Hij of zij stelt daarbij steeds de vragen wat en hoe ‘vertelt’ de auteur over de onderwerpen in de tekst. Hierdoor krijgt de wetenschapper inzicht in de denkbeelden en

⁴⁶ Sara Mills, *Discourse* (Londen 2007) 1-28.

overtuigingen van de auteur van een tekst. Ook kan de onderzoeker achterhalen welke meningen of standpunten de schrijver verbergt.

Vervolgens worden de resultaten uit de discoursanalyse vergeleken met de overheersende opvattingen, standpunten en gebruiken uit de tijd waarin de tekst is geschreven – de ‘text in context’ methode. Daardoor kan de wetenschapper bepalen in hoeverre de auteur zich aansluit bij de tijdsgeest en in hoeverre hij of zij zich ertegen verzet. Hierdoor worden belangrijke nuances en aanpassingen aangebracht in het door historici geschetste beeld van de geschiedenis, zodat er een reëler beeld ontstaat van het verleden.

2.3.2. Theoretisch kader

De ‘tourist gaze’ van de Engelse socioloog John Urry vormt het theoretisch kader van deze scriptie.⁴⁷ Volgens Urry vormt elke reiziger zich een beeld van zijn of haar toekomstige reis. Dat gebeurt op basis van verhalen die hij of zij hoort of leest in de media. Reizigers willen daarnaast reiservaringen die sterk verschillen van hun dagelijkse leven. Zij willen echter tegelijkertijd ook iets vertrouwds op reis. Zij zoeken daarom op reis naar ervaringen die buitengewoon zijn, maar wel gerelateerd zijn aan hun dagelijkse ervaringen. De ‘tourist gaze’ is zodoende een verwachtingspatroon van ervaringen dat sociaal is geconstrueerd en voortdurend onderhevig is aan verandering door nieuwe verhalen of ervaringen in het dagelijkse leven.

Een ander belangrijk concept voor deze scriptie is ‘othering’.⁴⁸ Othering houdt in dat mensen de (veronderstelde) verschillen tussen de eigen cultuur en die van de ‘ander’ benadrukken. Zij leggen daarbij meestal de nadruk op de positieve eigen kenmerken en de negatieve van de ‘ander’.

⁴⁷ John Urry, *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary* (Londen 1990) 1-3.

⁴⁸ Thompson, *Travel writing*, 10-11.

Hoofdstuk 3: De negentiende eeuw

3.1. Gematigdheid en eensgezindheid: Nederland in vogelvlucht tussen 1815 en 1848

Nederland was tijdens de Gouden Eeuw een grootmacht in Europa. De economie groeide en de vloot was een van de beste van haar tijd. Die gouden tijd maakte echter plaats voor malaise in de eeuwen erna. Nederland gleed af op het wereldtoneel van een economische grootmacht naar een kleine natie die internationaal weinig had in te brengen. In de periode na Napoleon had zij bijvoorbeeld niets vertellen. De winnende grootmachten van de Napoleontische oorlogen (Engeland, Pruisen, Oostenrijk-Hongarije en Rusland) besloten bijvoorbeeld dat Nederland en België (de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden) maar samengevoegd moesten worden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zonder beide landen daarover te raadplegen, zodat er een sterkere bufferstaat ontstond als Frankrijk opnieuw de aanval koos. Vanwege haar geografische en politieke positie kon Nederland zich in de periode van herstel na Napoleon niet onttrekken aan ontwikkelingen in het buitenland.⁴⁹

Desondanks probeerde Nederland zich in de eerste decennia na Napoleon volgens een eigen uitgestippeld plan te ontwikkelen.⁵⁰ Koning Willem I zette in op eensgezindheid in zijn nieuwe koninkrijk dat bestond uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden (respectievelijk het huidige Nederland en België) waaraan het groothertogdom Luxemburg werd toegevoegd. Hij regeerde in de praktijk als een absoluut vorst en probeerde zijn wil aan iedereen op te leggen. Dit zorgde uiteindelijk voor grote spanningen, onder andere zijn beleid ten aanzien van het katholicisme, in de Zuidelijke Nederlanden dat zich in 1830 afscheidde.⁵¹ Pas na hervormingen in 1848 begon Nederland meer te lijken op de andere Europese staten op gebieden als de staatsinrichting, de omarming van de natuurwetenschappen en de industrialisatie. Koning Willem I had wel geprobeerd om Nederland te industrialiseren in de jaren twintig en dertig van de

⁴⁹ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014), 15.

⁵⁰ *Ibidem*, 79-82; Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001) 20-30.

⁵¹ Hans Goedkoop en Kees Zandvliet, *De ijzeren eeuw* (Zutphen 2015) 26-28.

negentiende eeuw, maar het ontbrak hem aan financiële middelen en personeel met technologische kennis.⁵² Bovendien omarmden grote Nederlandse ondernemers de mechanisering van hun bedrijven in eerste instantie niet. Slechts enkelen schaften een machine aan. Daarnaast stortte Willem I Nederland in een economische crisis door zijn ‘volhardingspolitiek’ – het beleid waarbij Willem I vasthield aan een Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Voor zijn zoon en opvolger Willem II stapelden de problemen zich op in de jaren veertig. Misoogsten, ziekte-epidemieën en economische recessie zorgden voor onrust en onvrede. Andere Europese landen hadden dezelfde problemen in de jaren veertig van de negentiende eeuw en daar waren door die omstandigheden opstanden ontstaan.⁵³ Willem II vreesde ervoor dat die onrust oversloeg naar Nederland.⁵⁴ Hij stemde daarom in met een hervorming van de grondwet. De jurist Thorbecke moest die wijziging in goede banen leiden en kreeg daarbij hulp van vier anderen. Nederland stond in 1848 dus aan de vooravond van ingrijpende veranderingen.

3.2. Liberalisme tegen conservatisme: strijd om de grondwet en de staatsinrichting 1848-1870

De wijziging van de grondwet vormde een nieuw probleem. Er waren twee politieke hoofdstromingen ontstaan en die verschilden van mening over de noodzakelijke hervormingen.⁵⁵ Het liberalisme was een van die stromingen. De liberalen wilden het bestuurlijk lichaam ingrijpend veranderen. De regering moest volgens hen worden gekozen door een geselecteerd electoraat – ongeveer 10 procent van de bevolking.⁵⁶ Het parlement had de taak het beleid van de regering te controleren. Zij kon haar ook ter verantwoording roepen als het beleid nadelige gevolgen had. Ook wilden de liberalen dat oude machthebbers als de adel en de kerk minder invloed kregen op politieke besluiten. Daarom probeerden zij hen buiten te sluiten. Het nieuwe kiesstelsel werkte dat deels in de hand. De adel kreeg minder macht doordat de Tweede

⁵² *Ibidem*, 52-58.

⁵³ Ido de Haan en Henk ter Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 111 (1996) 170; Hartmut Pogge von Strandman, *The revolutions in Europe 1848-1849. From reforms to reactions* (Oxford 2000) 4-5.

⁵⁴ Jan Drentje, ‘Den Haag: het Plein. De grondwetwijziging van 1848: liberaal onder Oranjes hoede’, in Jan Bank en Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 151-156; Goedkoop en Zandvliet, *De ijzeren eeuw*, 44-45.

⁵⁵ Raak, *In naam van het volmaakte*, 61-132; Dirk Berend Ronald Kroeze, *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940* (2013) Proefschrift aan de Vrije Universiteit van Amsterdam 29-30.

⁵⁶ Deze 10 procent bestond uit zelfstandigen, kortom, kapitaalkrachtigen.

Kamerleden werden gekozen en uit elke stand in de samenleving konden komen. Daarnaast wilden de liberalen een harde scheiding tussen de kerk en de staat. Het geloof moest een privékwestie zijn. Daarom wilde het eerste kabinet Thorbecke verschillende taken van de kerk laten overnemen door de staat, zoals de armenzorg en het onderwijs. Er ontstond echter onrust toen het kabinet de katholieken en de protestanten grondwettelijk gelijk wilde schakelen. Toen de paus ook nog eens bisschopzetels wilde herintroduceren, kwamen de protestanten in verzet (de Aprilbeweging van 1853). Zij boden koning Willem III een petitie aan waarin zij hem verzochten die gelijkschakeling van de religies tegen te houden. Willem III sprak zijn steun voor hen uit, waarna Thorbecke en zijn ministersploeg hun ontslag indienden. Het tweede liberale kabinet was ook het tweede kabinet Thorbecke en trad aan in 1862. Zij richtte zich vooral op de modernisering van de infrastructuur en de industrialisering van Nederland. Ook kregen de wetenschappen steeds meer invloed op de Nederlandse samenleving ten koste van het geloof.⁵⁷

Tegenover de liberalen stonden de conservatieven. Zij stonden behoud van het politieke bestel voor.⁵⁸ Nederland moest worden geregeerd door een sterke (protestantse) leider van het huis van Oranje die het beleid uitstippelde samen met de door hem gekozen ministers. De nieuwe grondwet stelde voor de conservatieven alleen de huidige stand van zaken vast in Nederland. De koning kon de grondwet vervolgens gebruiken voor het uitstippelen van zijn beleid. Daarbij eisten de conservatieven wel dat hij de pijnpunten die werden vastgelegd in de grondwet verhielp met zijn beleid. De conservatieven kregen de macht in handen tussen 1853 en 1858. De kabinetten onder leiding van Van Hall (1853-1856) en Van der Brugghen (1856-1858) probeerden Nederland weer in een conservatieve richting te sturen. De liberale geest was echter uit de fles. Beide conservatieve regeringen moesten hun beleid bijstellen door de jaren heen totdat dit tot onvrede leidde onder de ministers en zij hun ontslag indienden. Tussen 1858 en 1862 werden er verschillende regeringen gevormd die een compromis tussen beide stromingen waren. Geen enkele hield het twee volle jaren uit. Na het aantreden van het kabinet Thorbecke II was de politieke strijd beslist in het voordeel van de liberalen.⁵⁹ Nederland omarmde steeds meer de wetenschappen, de zware industrie, het economische model van vrije handel en de burgerlijke

⁵⁷ Rienk Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006) 105; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Amsterdam 2001) 68-69.

⁵⁸ Raak, *In naam van het volmaakte*, 61-132.

⁵⁹ *Ibidem*, 132.

cultuur.⁶⁰

Bij deze politieke strijd hadden de kranten, en in mindere mate andere media, een belangrijke rol.⁶¹ Hoewel zij sinds 1848 steeds meer vrijheid genoten bij het publiceren over en bediscussiëren van allerlei onderwerpen, waaronder de politiek, fungeerden zij juist steeds meer als spreekbuis van de politieke stromingen. De *Arnhemsche Courant* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stonden bijvoorbeeld achter de standpunten van de liberalen en propageerden het liberale gedachtegoed onder de bevolking. Kranten droegen daardoor bij aan de politisering in Nederland in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw.

3.3. De burgerlijke cultuur

De macht van de burgerij groeide al sinds de Franse Revolutie. De ontwikkelingen vanaf 1848 versterkten dat proces. De gedragsnormen en leefstijl van de burgerij golden voortaan als ideaal waarnaar iedereen moest streven.⁶² De burgerij nam als het ware de positie van de adel over. Alleen was zij tot haar positie opgeklommen door eigen talenten te benutten in tegenstelling tot de adel die haar maatschappelijke positie verkreeg vanwege haar afkomst. De burgerij vormde zodoende het toonbeeld van het geërfde gedachtegoed van de Franse Revolutie.

De belangrijkste concepten voor deze nieuwe elite waren zelfbeheersing en -ontplooiing.⁶³ Handelingen die behoeftes bevredigden op het moment, maar geen voordelen boden voor later in het leven, achtte zij nutteloos. Een opleiding was daarentegen een goede investering in jezelf.⁶⁴ Je kon jouw talenten ontwikkelen en dat gaf enige zekerheid op een baan en een vast bestaan. Mensen moesten dus leren zich op het moment te beheersen en zich niet door gevoelens laten leiden. Het resultaat van die cultuur was een strak georganiseerd buitenshuis leven. De omgang met andere mensen verliep langs vastgestelde handelingen.

Het gezin vormde het contrast met die kille buitenwereld.⁶⁵ Gevoelens werden hier meer geaccepteerd, zodat problemen konden worden besproken. Die zachtaardigheid ontstond dankzij

⁶⁰ *Ibidem*, 132. Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1985) 18-19; Aerts, *De letterheren*, 204 en 255-256.

⁶¹ Raak, *In naam van het volmaakte*, 160-161.

⁶² Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen 1750-1989* ((Hilversum 2011, 3^e verbeterde druk) 193.

⁶³ *Ibidem*, 192-201; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 149-150.

⁶⁴ Frans Ruijter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996) 20.

⁶⁵ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002) 201-208.

de positie van de vrouw binnen het huishouden. Zij toonde het warme gezicht van de familie aan de arbeiders door haar betrokkenheid met liefdadigheidswerk. Daarnaast moest zij haar kinderen de belangrijke deugden van de burgerij bijbrengen en diende als voorbeeld bij het ontvangen van gasten. Het opvoeden van de volgende generatie Nederlanders en de organisatie van het huishouden lag zodoende in de handen van de vrouw.

Ook de natuurwetenschappen waren een belangrijk onderdeel van de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur.⁶⁶ Zij brachten vooruitgang door onderzoek te doen naar de wereld. Een van de meest invloedrijke onderzoeken uit deze tijd was dat van Charles Darwin (1808-1882).⁶⁷ Hij werkte de evolutietheorie uit en ondersteunde zijn beweringen in zijn in 1859 uitgegeven boek *On the origin of species* met bewijzen die hij had verzameld over een periode van ongeveer twintig jaren. Mede daarom accepteerden zijn collega's zijn evolutietheorie snel. De rest van de samenleving volgde geleidelijk.

3.4. Werkloosheid en onvrede: de Industriële Revolutie in Nederland

Nederland maakte aan het begin van de negentiende eeuw een unieke ontwikkeling door op economisch gebied. Terwijl de meeste Europese landen het voorbeeld van Engeland volgden en hun economieën inrichtten op de zware industrie, bleef Nederland lange tijd een 'face to face' economie. Producenten en afnemers kenden elkaar en de productie was afgestemd op het aantal ontvangen orders. Er waren wel pogingen tot industrialisering, maar koning Willem I kreeg de financiering niet rond en de meeste industriëlen begonnen op kleine schaal.⁶⁸ De pogingen sinds 1830 tot industrialiseren waren zodoende kleinschalig. Pas in de jaren zestig zette de Nederlandse overheid in op industrialisatie.⁶⁹ Zij investeerde grootschalig in de infrastructuur. De regering liet in de periode 1860-1880 een spoorwegennet door heel Nederland aanleggen. Hierdoor konden ook producten uit het binnenland snel en in grote hoeveelheden worden vervoerd naar hun afnemers. De prijzen van producten werden daardoor gedrukt waardoor industrieën in het binnenland ook op grote schaal winstgevend konden zijn. Daarnaast ontstond er een concurrentiestrijd tussen Engeland en Pruisen. Engeland industrialiseerde al in de achttiende

⁶⁶ Aerts, *De letterheren*, 104.

⁶⁷ J.G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning', *Low Countries Historical Review* 85 (1970) 261; Altena en van Lente, *Vrijheid & Rede*, 218-220.

⁶⁸ Goedkoop en Zandvliet, *De ijzeren eeuw*, 52-58.

⁶⁹ Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 18-19; Altena en van Lente, *Vrijheid & Rede*, 171.

eeuw en liep zodoende voorop in massaproductie. Zij kon producten goedkoper produceren en verkopen dan andere landen. De Pruisische industrie begon dus met een achterstand, maar kon de Engelse evenaren in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hierdoor ontstond een concurrentiestrijd die de prijs van producten drukte, waardoor Nederland goedkoop staal kon importeren.

3.5. Ontwikkelingen in Zwitserland

3.5.1. De ontdekking van de Alpen

De Alpen waren een gevreesd obstakel voor de reiziger van de zestiende eeuw.⁷⁰ Zij waren onbegaanbare obstakels en er waren ook geen wegen aangelegd. Daarom vermeden de meeste reizigers deze bergketen. Sommige personen moesten echter de bergen intrekken voor hun werk. Hiertoe behoorden soldaten, geleerden en priesters. Maar ook zij bleven onder een hoogte van drieduizend meter.⁷¹

De lagere Alpen waren zodoende relatief compleet in kaart gebracht in de zestiende eeuw. De cartografen staakten echter hun werk in de zeventiende eeuw vanwege de vele oorlogen. Pas aan het begin van de achttiende eeuw hervatten zij hun werk. Dit leidde tot de ‘gouden’ eeuw van de verkenning van de Alpen.⁷²

Toch duurde het nog enkele decennia voordat de hogere toppen in kaart werden gebracht. Pas na de ontdekking van de kleine nederzetting Chamonix in 1741 trokken cartografen hoger de Alpen in. Hierdoor ontstonden volledige kaarten van de hogere delen van de Alpen aan het einde van de achttiende eeuw. Een bezoek van de doorsnee reiziger aan de kenmerkende bezienswaardigheden van het Alpengebied werd daardoor de norm in die tijd. Een reis erdoor zonder ook maar één gletsjer, berg of waterval te beschouwen, duidde volgens tijdsgenoten op een ernstig geestelijk tekort.⁷³ Hierdoor brachten reizigers standaard een bezoek aan de watervallen van Lauterbrunnen (Staubbächwaterval) of de gletsjer van Chamonix.

De Alpen werden in de negentiende eeuw alleen maar populairder onder reizigers. De belangrijkste ontwikkelingen die daaraan bijdroegen waren de aanleg van wegen, de Verlichting

⁷⁰ Van der Dunk, ‘De ontdekking van de Alpen’, 84-86; Bernard, *Rush to the Alps*, 5.

⁷¹ Met een enkele uitzondering hierop.

⁷² Van der Dunk, ‘De ontdekking van de Alpen’, 86-88; Bernard, *Rush to the Alps*, 8-11.; Withey, *Grand tours and Cook’s tours*, 39-40.

⁷³ *Ibidem*, 88; *Ibidem*, 16.

en de Romantiek.⁷⁴ De aangelegde wegen maakten de reis makkelijker en minder gevaarlijk. De Verlichting en de Romantiek inspireerden mensen respectievelijk om onderzoek te gaan doen en de natuur te bezichtigen. Het boek *La Nouvelle Héloïse* (1761) van Rousseau trok bijvoorbeeld toeristen aan naar de plaats Vevay, omdat zij de beschreven omgevingen zelf wilden zien.⁷⁵ Eenzelfde invloed had Goethe met zijn poëzie en Schiller met zijn verhaal over Willem Tell.

3.5.2. De toeristen van Zwitserland

De aanleg van spoorwegen was een van de belangrijkste ontwikkelingen die bijdroegen aan de groeiende populariteit van Zwitserland onder reizigers.⁷⁶ Zwitserland bleef tot ongeveer 1850 een arm en geïsoleerd land. Zij was ingesloten door de Alpen en er bestond geen federale overheid. De burgeroorlog van 1847 maakte daar een einde aan. Er werd een centrale overheid opgericht die onder andere de aanleg van spoorwegen kon coördineren en financieren.

Een andere belangrijke ontwikkeling was de technologische vooruitgang. Daardoor werd het mogelijk om spoorwegtunnels en spoorwegen langs steile bergranden aan te leggen.⁷⁷

Daarnaast ontwierpen ingenieurs de tandradspoorweg en de kabelbaan. Beiden konden steilere stijgingspercentages aan dan de gewone spoorweg. Hierdoor werd het mogelijk om een trein de berg op te laten rijden. Toeristen hoefden daardoor geen zware fysieke inspanning meer te leveren om de top te bereiken. Minder fitte personen konden daarom ook naar de top van de berg reizen en daar genieten van het uitzicht.

Hoewel de populariteit van Zwitserland pas na 1850 snel groeide, reisden daarvoor ook al een aanzienlijke hoeveelheid reizigers naar of door het land. Plaatsen als Interlaken en Luzern hadden zich ontwikkeld tot toeristische centra. Meerdere hotels hadden zich daarom gevestigd in de steden. Er bestond zodoende al een basis voor de explosieve groei vanaf 1850.⁷⁸

Overzicht van hotels en pensions in Zwitserse steden in 1857 en 1873

Plaats	Grindelwald	Interlaken	Lauterbrunnen	Luzern	Zermatt
1857: Hotels	2	8	1	8	3
1857: Pensions	0	3	0	3	0

⁷⁴ *Ibidem*, 84; *Ibidem*, 8-9 en 13.

⁷⁵ Withey, *Grand tours and Cook's tours*, 40-41.

⁷⁶ *Ibidem*, 197-198.

⁷⁷ *Ibidem*, 209-210.

⁷⁸ Bernard, *Rush to the Alps*, 99-100.

Pensions					
1873: Hotels	4	10	2	19	5
1873: Pensions	1	8	0	19	1

(Uit Paul P. Bernard *Rush to the Alps* (New York 1978) 99-100)

Ondanks de groeiende populariteit en de nieuwe, luxe faciliteiten in Zwitserland gingen rijkere personen het land grotendeels vermijden. Zij ergerden zich aan de grote groepen toeristen uit de midden- en arbeidersklasse die door de groeiende welvaart, de dalende kosten van een vakantie en een kortere reistijd, een vakantie in Zwitserland konden bekostigen. Volgens de rijkere personen bedierven toeristen uit de midden- en arbeidersklasse de ongeschonden natuur en daardoor verdween het unieke van Zwitserland voor hen.⁷⁹ Zij trokken daarom naar enkele plaatsen in Zwitserland waar het verblijf te duur was voor het gepeupel, zoals St. Moritz. Het merendeel koos echter een ander gebied als vakantiebestemming. Zij verbleven voortaan aan de Cote d'Azûr en in de Aix-en-Provence.

Daarnaast boette bergbeklimmen in aan status.⁸⁰ De aanleg van tandradspoorwegen en kabelbanen maakten het mogelijk dat iedereen de top van een berg kon bereiken. Avontuurlijke bergbeklimmers gingen daarom op zoek naar nieuwe uitdagingen in bijvoorbeeld Oostenrijk en de overzeese koloniale gebieden van de Europese mogendheden.

⁷⁹ Withey, *Grand tours and Cook's tours*, 200.

⁸⁰ *Ibidem*, 209-210.; Peter Hansen, 'Albert Smith, the Alpine club, and the invention of mountaineering in Mid-Victorian Britain', *Journal of British Studies* 34 (1995) 300-301.

Hoofdstuk 4: De reizen door Zwitserland

4.1. De reizigers

4.1.1. Johannes (Jan) Kneppelhout (pseudoniem Klikspaan) (Reis 1850)

Johannes (Jan) Kneppelhout werd geboren op 8 januari 1814 in Leiden.⁸¹ Hij was het oudste kind van Cornelis Johannes Kneppelhout (1778-1818) en Johanna Maria de Gijselaar (1787-1851). Hij had een jongere zus, Geertruida Cornelia Kneppelhout (1817-1819) die slechts twee jaren leefde, en een jongere broer, Karel Jan Frederik Cornelis Kneppelhout (1818-1885). Johannes overleed op 8 november 1885 op zijn landgoed *De Hemelsche Berg* bij Oosterbeek.

Johannes verloor op vierjarige leeftijd zijn vader. Daarom voedde zijn moeder hem en zijn broertje alleen op en zij kreeg daarbij enige hulp van haar broer.⁸² Johannes' oom leerde hem in zijn jonge jaren over de kunst. Petrus de Raadt, directeur van de kostschool Instituut Noorthey, nam die rol van leermeester over toen Johannes daar werd onderwezen. Hij droeg ook het meest bij aan de ontwikkeling van Johannes' schrijfvaardigheid en dichtkunst. Johannes zag deze relatie tussen hem en Petrus als het ideaal. Elke leerling had één-op-één tijd nodig met een volwassen leermeester om de fijne kneepjes van het vak te leren.

Johannes schreef zich in 1831 in voor een studie rechten aan de universiteit van Leiden, omdat hij zich verplicht voelde om zo'n opleiding genoten te hebben vanwege zijn afkomst.⁸³ De letteren waren echter nog altijd zijn ware passie. Vanwege dat dwingende gevoel bleef hij toch enige tijd aanmodderen voordat hij besloot zich voorgoed op de dichtkunst te richten. Het definitieve moment voor die beslissing kwam tijdens de studie. Medestudenten interesseerden zich ook voor de letteren. Zij besloten een groepje op te richten – bekend onder studiegenoten als

⁸¹ C.A.M. Gietman e.a., 'Johannes Kneppelhout 1814-1885, *Letterkundige en Filantroop*', in *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 3. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* (2002) 83-86; G.J. van Bork, 'Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I), Kneppelhout, Johannes': http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0594.php 15-05-2017).

⁸² *Ibidem*, 83-86; *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, 83-86; *Ibidem*.

‘De Romantische Club’ – waarin zij voornamelijk over Romantische werken discussieerden.⁸⁴ Ook schreven zij gedichten, poëzie en verhalen en droegen die in de groep voor. De inspiratiebronnen voor hun werken waren bekende Romantische schrijvers als Byron en Victor Hugo.

Johannes huwde Ursula Martha van Braam (1825-1919) op 15 mei 1845 in Hattem.⁸⁵ Zij kochten in 1847 het landgoed *De Hemelsche Berg* bij Oosterbeek, met daarbij een uitgebreid heuvelachtig en bebost terrein. Het echtpaar verrichtte verschillende liefdadigheidswerken in het plaatsje.

Johannes was een aristocraat van de oude stempel, maar sympathiseerde ook met het vooruitstrevende gedachtegoed van de liberale partij van Thorbecke.⁸⁶ Johannes had de omgangsvormen en normen van de adel en de aanzienlijke burgerij hoog in het vaandel staan.⁸⁷ In tegenstelling tot de meeste van zijn standgenoten zag hij echter het belang van de participatie van de lagere standen in. Daarnaast hing hij de nieuwe opvoedingsmoraal aan. Je kon mensen deugden aanleren en hen vormen, vooral in hun kinderjaren.⁸⁸ Mede daarom was hij altijd bereid om minderbedeelden op te vangen en te helpen bij het oplossen van hun problemen. Het zat hem echter dwars dat de samenleving materialistischer werd. Hij walgde van het groeiende aantal ‘leegknijpers’ en ‘kwakzalvers’. Ook meende hij dat de ideale relatie tussen leerling en leermeester steeds minder voorkwam.

4.1.2. Pieter van Oordt (Reis 1851)

Pieter van Oordt werd geboren op 15 januari 1823 in Rotterdam. Zijn ouders waren Hendrik van Oordt (1793-1864) en Margaretha Lambert (1800-1832).⁸⁹ De Van Oordts behoorden tot de bestuurlijke en economische elite van de stad.

Op 30 maart 1865 trouwde Pieter met Adriana Hengeveld (1829-1919) in Heusden. Zij

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Gietman e.a., ‘Johannes Kneppelhou 1814-1885, *Letterkundige en Filantroop*’, in *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 3. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* (2002) 83-86; *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*, 83-86.

⁸⁷ *Ibidem*, 83-86; Bork, ‘Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I), Kneppelhou, Johannes’: http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0594.php 15-05-2017).

⁸⁸ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderse wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005) 14-16.

⁸⁹ <https://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/11074046993.php> (26-01-2018).

kregen samen vijf kinderen, drie zoons en twee dochters.⁹⁰ Daarnaast heeft hij zich ingezet voor verschillende instellingen in Rotterdam, waaronder de Hervormde Kerk en de Vrije universiteit.⁹¹ Ook bood hij hulp aan de minderbedeelden in de stad. Hij overleed op 11 mei 1884.

De vestiging van de familie Van Oordt in Rotterdam begint bij Pieters overgrootvader Hendrik van Oordt (1710-1805), afstammeling van gegoede Middelburgse kooplieden.⁹² Hendrik kon in Rotterdam een huis met bijgebouwen kopen aan de Wolfshoek en de Wijnstraat dankzij het kapitaal dat zijn schoonvader hem verschaftte.⁹³ Daarin vervaardigde hij rietsuiker uit Nederlands-Indië. Het bedrijf breidde uit door de jaren heen en kocht nieuwe gebouwen aan de Hoogstraat, de Groenendaal en de Hertekade. Het huis en het bedrijf gingen over van vaders op zonen tot Gregorius van Oordt, die in 1876 het huis verliet. Ook bezat de familie ‘het Witte Hart’ aan het Bolwerk sinds 1757.

Pieter van Oordt was samen met zijn broer eigenaar van de firma’s Van Oordt & Co en Gebroeders van Oordt en werd later compleet eigenaar van beide.⁹⁴

4.1.3. Johannes (Jan) Jacobus van Oosterzee (Reis 1853)

Johannes Jacobus van Oosterzee werd op 1 april 1817 in Rotterdam geboren met als ouders Mattheus Henrik van Oosterzee (1779-1823), ontvanger der stedelijke accijnzen te Rotterdam, en de domineesdochter Debora Jacoba Thomson (1777-1844).⁹⁵ Zijn vader overleed kort na zijn geboorte waardoor zijn moeder hem alleen moest opvoeden. Hij wist met de hulp van Rotterdamse predikanten in 1834 een studeerplek in Utrecht te bemachtigen.⁹⁶ Daar studeerde hij theologie en ‘natuurkennis’ (natuurlijke theologie) en ontmoette een aantal personen die een

⁹⁰ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, Inventaris: Collectie van familiepapieren van de Vereniging van de Familie van Oordt, Stukken betreffende de familie van Oordt en haar descendenten, Stukken van of betreffende afzonderlijke personen (pagina 3), A2 IXb Pieter van Oordt (1823-1884), documentnummer 1149: Stukken betreffende de begrafenis van Pieter van Oordt 1884.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² <https://www.portieverpakkingen.nl/geschiedenis> (27-01-2018); H. van Oordt van Lauwenrecht, ‘De suikerraffinage te Rotterdam’: <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1918/12/19181231/GARJB-19181231-0095/story.pdf> (27-01-2018); <http://docplayer.nl/35931844-De-suikerraffinage-te-rotterdam-door-h-van-oordt-van-lauwenrecht.html> (27-01-2018).

⁹³ H. van Oordt van Lauwenrecht, ‘De suikerraffinage te Rotterdam’; <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1918/12/19181231/GARJB-19181231-0095/story.pdf> (27-01-2018).

⁹⁴ H. van Oordt van Lauwenrecht, ‘De suikerraffinage te Rotterdam’; <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1918/12/19181231/GARJB-19181231-0095/story.pdf> (27-01-2018).

⁹⁵ F. van den Branden en J.G. Frederiks, ‘[Johannes Jacobus van Oosterzee]’, in *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1888-1891).

⁹⁶ W. Francken, ‘Levensschets van Johannes Jacobus van Oosterzee (1 April 1817-29 Juli 1882)’, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1883) 43-45 en 48-51.

belangrijke invloed op hem hadden, zoals zijn latere collega Doedes en zijn boezemvriend Theesing. Ook vond hij zijn toeverlaat in de werken van Strausz (onder andere *Leven van Jezus*) die de meeste invloed op zijn denken hadden.

In 1840 rondde hij zijn studie af en in 1841 trad hij in dienst in Eemnes. Hij trouwde in hetzelfde jaar met Cornelia Maria Elisabeth de Wilde (1821-1890) in Baarn. Zij kregen samen zeven kinderen – vijf zoons en twee dochters – waarvan twee ook predikant werden bij de Nederlandse Hervormde Kerk.⁹⁷ Het gezin woonde in Utrecht, Rotterdam en op het landgoed *Pijnenburg*.

Dat hij geliefd was bij de kerkelijke vaders, blijkt uit de snelle opeenvolging van benoemingen in Alkmaar (1843) en Rotterdam (1844).⁹⁸ Hij bleef daar in dienst tot 1862 toen hij werd gevraagd voor hoogleraar theologie in Utrecht. Hij kwam te overlijden op 65-jarige leeftijd in Wiesbaden op 29 juli 1882.

Naast zijn werk als predikant hield hij zich uitvoerig bezig met debatten en discussies over de godsdienst in Nederland.⁹⁹ Ook werd hij in 1845 een van de redacteurs van *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*.¹⁰⁰

4.1.4. Elie van Rijckevorsel (Reis 1862)

Elie van Rijckevorsel werd geboren op 22 maart 1845 in Rotterdam met als ouders Huibert van Rijckevorsel (1813-1866), koopman en reder te Rotterdam, en Elisa Susanna Marie Schmidt (1821-1893).¹⁰¹ Hij kreeg in Rotterdam zijn basis- en middelbare schoolopleiding. Zijn studie volbracht hij in Zürich, Utrecht en Bonn. Elie promoveerde op een proefschrift over de warmtegeleiding van stoffen (26 februari 1872). Hiermee realiseerde hij zijn droom. Hij had altijd interesse gehad voor de wetenschap.¹⁰² Hij overleed op 18 oktober 1928.

De Van Rijckevorsels behoorden tot de bestuurlijke en economische elite van de stad Rotterdam. Zij waren werkzaam in de rederij en handel. De Van Rijckevorsels woonden al tien

⁹⁷ *Ibidem*, 54.

⁹⁸ *Ibidem*, 43-45.

⁹⁹ Van den Branden en Frederiks, '[Johannes Jacobus van Oosterzee]'.

¹⁰⁰ Francken, 'Levensschets van Johannes Jacobus van Oosterzee', 51.

¹⁰¹ F. Jos van den Branden en J.G. Frederiks, '[Elie van Rijckevorsel]', in *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1888-1891); J.P. van der Stok, 'Levensbericht van Dr Eli van Rijckevorsel (22 Maart 1845 – 18 October 1928)': http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003193101_01/_jaa003193101_01_0014.php (16-05-2017).

¹⁰² *Ibidem*: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003193101_01/_jaa003193101_01_0014.php (16-05-2017).

generaties in Rotterdam toen Elie werd geboren.¹⁰³ De vestiging van de familie is te traceren tot Jacob Wouterszoon van Rijckevorsel (1583-1656) uit Breda. Hij bekeerde zich van het Rooms-Katholieke tot het Lutherse geloof en moest in 1625 naar Rotterdam vluchten vanwege de inname van Breda (door de Spanjaarden). Hij kreeg tijdens zijn ballingschap een zoon: Abraham. Abraham bleef in Rotterdam wonen. Uit zijn nakomelingen ontsproot de Rotterdamse, protestantse tak van de familie Van Rijckevorsel.

4.1.5. Sijo Kornelius Thoden van Velzen (Reis 1869)

Sijo Kornelius Thoden van Velzen werd geboren op 26 november 1809 in Oudkerk (Friesland) uit Hajo Udo Thoden van Velzen (1772-1845) en Anna Sijes Sikma (1785-1858). Hij studeerde van 1827 tot 1835 theologie aan de hogeschool van Groningen. Na zijn studie werd hij predikant in Metslawier (1835-1838), Wolvega (1838-1842), Nijmegen (1842-1846) en Leeuwarden (1846-1853).¹⁰⁴ Hij overleed op 16 december 1900 in Warnsveld.

Naast zijn werk als predikant schreef hij talloze werken over godsdienst. Hij hing daarbij het standpunt van de Groninger theologie aan. ‘Groningers’ wezen de dogma’s van de kerk af en wilden een uniek Nederlands geloof vormen met ‘een opleiding tot het verkrijgen van een wijsgerig inzicht in de vorming van de mensen tot zedelijkheid’.¹⁰⁵ Thoden van Velzen kapselde dat in het spiritualisme in – de ziel van elke persoon staat in direct contact met God.

Hij veranderde van onderwerp door het overlijden van zijn eerste vrouw Aleida Tonkens Nienhuis (1814-1844) die hij had gehuwd op 16 juli 1835 in Groningen.¹⁰⁶ Na haar overlijden besteedde hij in zijn werken vanaf 1844 meer aandacht aan het leven na de dood. Hij trouwde met zijn tweede vrouw, Hester Henriëtte Jacoba van Eck (1819-1888), op 27 april 1854 in Arnhem. Naast de vele godsdienstige werken heeft hij ook geschreven over zijn reizen door

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Huygens instituut, ‘Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme’: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=2&page=419&view=imagePane> (17-05-2017); F. Jos van den Branden, J.G. Frederiks, ‘[Syo Kornelius Thoden van Velzen]’, in *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1888-1891); P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ‘[Velzen, Sijo Kornelis Thoden van]’, in *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 10* (1937), 1087.

¹⁰⁵ Raak, *Conservatisme in Nederland*, 56.

¹⁰⁶ Huygens instituut, ‘Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme’: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=2&page=419&view=imagePane> (29-05-2017).

verschillende landen.

4.1.6. Pieter van der Burg (Reis 1871)

Pieter van der Burg werd geboren op 18 januari 1808 in Vlaardingen uit Cornelis van der Burg (1777-1856) en Leentje Speleveld (1780-1832). Hij huwde in 1835 met Margaret Kindt waarmee hij vier kinderen kreeg. Zij overleed in 1881 en hij in 1889.

Van der Burg was het ideale voorbeeld van het negentiende-eeuwse burgerlijke ideaal. Een persoon gebruikte zijn of haar talenten om op de maatschappelijke ladder te stijgen.¹⁰⁷ Door eigen vernuft wist Van der Burg op te klimmen tot onderwijzer eerste rang. Vervolgens promoveerde hij tot ondermeester. Hij onderwees studenten in Haastrecht, Vlaardingen en Den Haag. In 1834 kreeg hij de functie van hoofdonderwijzer te Gorinchem aangeboden. Daar onderrichtte hij zijn inmiddels vertrouwde wiskunde en het relatief nieuwe aardrijkskunde aan de Latijnse school. Zijn volgende carrièrestap was in 1850. Toen nam hij de functie van leraar in wis-, natuur- en aardrijkskunde aan bij het gymnasium in Nijmegen. Hij verbleef daar de rest van zijn loopbaan, maar begeleidde nog wel een aantal promoties. Bij de oprichting van een hogere burgerschool in 1865 werd hij benoemd tot leraar en onderdirecteur. Ook vervulde hij die posities aan de gelieerde burgeravondschool.

Naast zijn werk als docent droeg hij bij aan de ontwikkeling van verschillende instellingen in Nijmegen.¹⁰⁸ Hij was een trouw lid van de vereniging ‘Physica’. Ook werkte hij als secretaris bij het departement der Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Beide verenigingen benoemden hem tot erelid als dank voor zijn vele hulp. Daarnaast nam hij dienst als schoolopziener in het tiende district van Gelderland.

4.2. Geschiedenis: feiten, mythen, nostalgie en ‘versmelting tussen verleden en heden’

¹⁰⁷ P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ‘[Burg, Pieter van der]’, in *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek deel 3* (1914) 181-182.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 181-182.

In deze paragraaf staat de aandacht van de reizigers voor het verleden centraal. De deelvragen die daarbij worden uitgewerkt, zijn: *Refereert de auteur in zijn reisverslag aan de geschiedenis van de door hem bezochte plaatsen?* en *In hoeverre probeert de auteur om het verleden en het heden te verbinden?* Uit deze paragraaf zal blijken in hoeverre de reizigers bruggen proberen te bouwen tussen het verleden en het heden, net zoals Romantici deden. Bij de analyses zal ik soms verwijzen naar ‘(de) reizigers’. Hiermee doel ik op de zes hier onderzochte reizigers.

Alle reizigers schreven over het verleden. Dat deden zij tijdens hun bezoek aan monumenten of aan een ‘lieux de mémoire’ (plaatsen van herinnering) – een plaats waar een belangrijke gebeurtenis heeft plaatsgevonden waardoor deze een speciale betekenis krijgt. De meeste aandacht ging daarbij naar gebeurtenissen uit het verleden en mythen.

Johannes van Oosterzee schreef bijvoorbeeld over ‘den leeuw, naar het model van Thorwaldsen, in een steilen rotswand gebeiteld, tot een aandenken der Zwitsers, die ten jare 1792 bij de verdediging der Tuilleries gesneuveld zijn.’¹⁰⁹ Ook Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt meldden in iets andere bewoordingen hetzelfde over de leeuw van Thorwaldsen.¹¹⁰ Tot slot schreef ook Sijo Thoden van Velzen over de leeuw. Hij vermeldde alleen dat hij zijn reis naar Brünig onderbrak voor ‘een kleine bedevaart naar den bekenden Lucerner Leeuw’.¹¹¹

Deze vier reizigers bezochten allen hetzelfde standbeeld dat was opgericht ter nagedachtenis aan een gebeurtenis uit het verleden. Alle reizigers vermeldden alleen wie het standbeeld had gemaakt, waar het stond en voor wie het was opgericht. Zij benaderden het verleden dus op een objectieve manier.

Ook Pieter van der Burg schreef op een objectieve manier over gebeurtenissen uit het

¹⁰⁹ Johannes Jacobus van Oosterzee, *Op reis: bladen uit de portefeuille* (1873), 68:

https://books.google.nl/books?id=YRtGAQAIAAJ&printsec=frontcover&dq=reis+zwitserland&hl=nl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=reis%20zwitserland&f=false (16-06-2017). Een ander voorbeeld hiervan staat op pagina 91.

¹¹⁰ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, Inventaris: Collectie van familiepapieren van de Vereniging van de Familie van Oordt, Stukken betreffende de familie van Oordt en haar descendentes, Stukken betreffende de familie van Oordt en haar descendentes, Stukken van of betreffende afzonderlijke personen (pagina 3), A2 IXb Pieter van Oordt (1823-1884), documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851; Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijckevorsel, archiefnummer 42, Inventaris: Stukken betreffende de familie Van Rijckevorsel, Elie van Rijckevorsel 1845-1928, Stukken betreffende het private leven, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862, 5 en 12.

¹¹¹ Sijo Kornelius Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek. Eener veertiendaagsche reis naar en in Zwitserland* (1869) 78:

https://books.google.nl/books?id=G2dhAAAACAAJ&pg=PA4&dq=reis+Zwitserland&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwiBu9-xk-LRAhWBWnywKHfu_APQ4ChDoAQhOMAU#v=onepage&q=reis%20Zwitserland&f=false (16-06-2017). Een ander voorbeeld hiervan staat op pagina 23. Daar schreef hij over Reichnau waar Louis Philippe verbleef, die later koning van Frankrijk werd, en als onderwijzer aan een opvoedingsgesticht was geplaatst.

verleden. Hij vermeldde bijvoorbeeld de oorsprong van de naam Via Mala (een bergpas in Zwitserland). Die bergpas had die naam gekregen vanwege ‘de rotsen en lawinenstortingen, [die] talloze reizigers in de kloof’ begroeven.¹¹² Van der Burgs manier van schrijven over het verleden komt zodoende overeen met die van de vier eerder beschreven reizigers. Johannes Kneppelhout is de enige reiziger die van die trend afwijkt. Hij schrijft niet over een (ingrijpende) gebeurtenis uit het verleden van Zwitserland. Waarom hij daarover niets schrijft, wordt later in deze paragraaf verduidelijkt.

De reizigers schonken wellicht nog meer aandacht aan de mythen van Zwitserland dan aan zijn verleden. Johannes van Oosterzee schreef bijvoorbeeld over de Willem Tell legende. Hij bekeek op de Rütliweihe de wandtekening van de drie mannen Stauffacher uit Schwyz, Arnold von Melchtal uit Unterwalden, en Walther Fürst uit Uri. Toen hij daarnaar keek, trok ‘het kleine Rütli mijn oog, aan den voet der rotsen van Seelesberg, waar het eerst een drieëndertigtal mannen in de stilte van den nacht de heilige gelofte deed hooren om vereend voor de vrijheid te strijden.’¹¹³ Hij beschreef daarnaast nog de ontsnapping van Willem Tell aan de Oostenrijkse gouverneur Gessler. Ook vermeldde hij dat ieder kind in Altdorf hen (Van Oosterzee en zijn reisgezel) de plek wist ‘te wijzen, waar de vader zijn leven had moeten koopen door het schot, dat zijn jongske kon treffen, en slechts den appel deed vallen.’¹¹⁴ Naast Van Oosterzee nam ook Pieter van Oordt deze legende op in zijn reisverslag. In zijn verhaal erover stond de betekenis van de Tellskapel centraal: een symbool voor de Zwitserse vrijheid.¹¹⁵

Pieter van der Burg en Sijo Thoden van Velzen hadden de Willem Tell legende niet opgenomen in hun verslagen, maar zij berichtten wel over andere mythen. Pieter van der Burg schreef bijvoorbeeld over de ‘duivelsteen’ bij de vijfde brug over de rivier de Reuss. Volgens de mythe was er eens een boer die de brug over moest. Hij vertrouwde die echter niet. Daarom stuurde hij eerst zijn grote hond erover en die zakte erdoor. De duivel werd woedend omdat hij een hondenziel ontving in plaats van een mensenziel en:

maakte een reusachtig steenblok los, om daarmee zijn bouwwerk te vernielen. Toen hij nu met zijn

¹¹² Pieter van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen gedurende eene reis door Zwitserland’, in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 112 (1872, 1e band) 725:

http://www.dbnl.org/tekst/_vad003187201_01/_vad003187201_01_0028.php (16-06-2017).

¹¹³ Van Oosterzee, *Op reis*, 69.

¹¹⁴ *Ibidem*, 69.

¹¹⁵ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.

duizenden ponden zwaren last, steunend en aemechtig daarheen liep, ontmoette hem een oud moedertje, dat hem een ‘God zij met u!’ toeriep. Die groet voer hem nog erger in de maag dan de hondenziel; hij liet den steen vallen en verdween onder het achterlaten van een sterken zwavelstank.¹¹⁶

Sijo Thoden van Velzen hoorde van een pastor een andere mythe. Volgens de overlevering zou Haslital (een regio in het midden Zwitserland) bevolkt zijn in de tijd van het Romeinse Rijk door sommige Friesen die daardoor reisden. Daardoor waren er woorden ‘die daarin als Haslidaalsch voorkwamen, zonder evenwel uitsluitend aan de bevolking aldaar eigen te zijn.’¹¹⁷ Uit de Latijnse benaming kon echter worden afgeleid dat de woorden ‘van Frieschen oorsprong’ waren, zoals het Latijnse Helvetia (Zwitserland) dat zou zijn afgeleid van het Friese Haelewaij (halfweg).¹¹⁸ Thoden van Velzen merkte ook de ‘gelijkenis [op] tusschen het uiterlijk voor komen van sommige Haslidalers en bewoners van Friesland’.¹¹⁹

De enige twee reizigers die geen mythen beschrijven, zijn Elie van Rijckevorsel en Johannes Kneppelhout. Van Rijckevorsel is echter nog jong (zeventien jaren tijdens zijn reis) en zijn verslag lijkt in opdracht te zijn geschreven van zijn ouders. Van Rijckevorsels fouten werden namelijk gecorrigeerd, zowel taalkundige als feitelijke. Sommige ouders uit de negentiende eeuw lieten hun kind zelfs een dagboek bijhouden, opdat hij of zij de gewenste vaardigheden en emoties aanleerde.¹²⁰ Van Rijckevorsels reisverslag lijkt sterk op een klein dagboek over zijn reis. Hij vat elke dag kort samen en vermeldt alleen wat hij tijdens de dag heeft ondernomen.

Kneppelhout had als enige van de reizigers geen aandacht voor (belangrijke) gebeurtenissen uit het verleden en mythen. Zijn reisverslag is in de eerste hoofdstukken meer een aanklacht tegen alle ontwikkelingen in de toeristensector van Zwitserland – en de gevolgen daarvan – dan een verslag van zijn reis. Typerend hiervoor is zijn beschrijving van de omgeving van Vevay. Hij vreesde dat men spoedig ‘moede’ zou worden van ‘de prachtige decoratie.’¹²¹ Want de natuur:

¹¹⁶ Van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen’, 668-669:

¹¹⁷ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 50-51.

¹¹⁸ *Ibidem*, 50-51.

¹¹⁹ *Ibidem*, 50-51.

¹²⁰ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 14-16.

¹²¹ Johannes Kneppelhout, *Schetsen en verhalen uit Zwitserland* (1850) 43-44: https://books.google.nl/books?id=U-dOAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Schetsen+en+verhalen+uit+Zwitserland&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjVtIzmlO_QAhVdOVAKHc-ZBsQQ6AEIHDA#v=onepage&q=Schetsen%20en%20verhalen%20uit%20Zwitserland&f=false (16-06-2017).

is te verheven, te dichterlijk, ze is niet alledaags genoeg voor den zelden hoog gespannen geest van den mensch. Het landschap ligt te open; zijn aanzien is te behagelijk, te feestelijk, te opgeschikt. De schaal is te ruim, het lommer te spaarzaam; er is te veel zon in. Niets gezelligs, niets stemmigs, niets vertrouwelijkjs, niets ínnigs, grijpt er u in het hart.¹²²

De natuur gaf hem geen overweldigend gevoel, terwijl hij daar wel op hoopte of dat verwachtte. Hij gaf daar vervolgens direct een verklaring voor:

Of vergis ik mij? Heb ik mogelijk den Lemán, aanschouwd van de plek, waar Vevay ligt, niet regt begrepen? Was ik vooringenomen, bevangen? Treed tachtig jaren terug, ruk de steenen uit de straat wegen, breek het luisterrijk h6tel af, hergeef aan Waadland zijne oude zeden, zijn vorigen eenvoud, ligt arnon uit de eeuw, en doe den jeugdigen ROUSSEAU in de stijve kleeding , van zijn tijd nederzitten op zijn steen aan den heirweg; zal de landouw niet een ander kenmerk dragen dan dat, waarmede wij haar omkleedden? Hebben wij het verteederend tooneel niet te veel van de trappen des weidschen h6tels bekeken? Hebben de schimmen van den schrijver der nouvelle H6loïse en van den *gevangene van Chillon*, onze zinnen niet te veel overheerscht en geboeid en valsche tinten geworpen over het meer en de heuvels?¹²³

Volgens Kneppelhout ontstond het contrast tussen de realiteit die hij zag en zijn verwachtingen door de aanleg van hotels. Zij bedorven het uitzicht op de natuur. Ook schrijft hij in de laatste zinnen van het citaat dat het wellicht de verhalen van Rousseau zijn die teveel zijn verwachtingen hebben gedomineerd, waardoor de werkelijkheid nooit kon voldoen aan zijn verwachtingen. Met andere woorden heeft hij een verwachtingspatroon opgebouwd op basis van verhalen die decennia voor zijn reis zijn geschreven. In de tussentijd is er echter veel veranderd, waaronder een inmiddels levendige toeristenindustrie. Daardoor komen zijn verwachtingen (en dus de verhalen waarop die zijn gebaseerd) niet overeen met de werkelijkheid. Kortom, Kneppelhouts ‘tourist gaze’ maakte hem nostalgisch, aangezien hij meende dat zijn verwachtingen wel zouden zijn vervuld in het verleden. Ook krijgt hij door dit contrast tussen verwachting en realiteit een afkeer van het moderne toerisme, dat hij verantwoordelijk houdt voor de grote veranderingen in Zwitserland.

Hieruit blijkt wel dat Johannes Kneppelhout een Romanticus is in hart en nieren. Zijn ‘tourist gaze’ is gebaseerd op Romantische verhalen en ook zijn reisdoel is Romantisch. Hij zoekt juist naar de ongerepte natuur en wil door haar worden overweldigd. Ook heeft hij een afkeer van het moderne toerisme en wijst dat als schuldige aan voor het verdwijnen van Romantische

¹²² *Ibidem*, 43-44.

¹²³ *Ibidem*, 43-44.

plekjes.

Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen benaderen het verleden weer op een andere manier. Zij projecteerden het verleden op het heden, zoals door Romantici werd aangemoedigd. Van Oosterzee had bijvoorbeeld net de Tellskapel bezocht toen er een aantal Zwitsers hem passeerden en naar de kapel gingen. Zij waren ‘in eene nationale, deels stijve, deels bevallige kleederdracht [zijn] uitgedoscht’ en gingen naar Tellskapel ‘met een eerbied, niet minder groot dan waarmede de vrome Muzelman de bedevaart naar Mekka begint.’¹²⁴ Hij schreef daarover: ‘uit alles bleek het ons, de geschiedenis leeft hier, niet slechts op de lippen, maar in het hart de natie, als ware zij eerst gister gebeurd! Wat kon wegslepender zijn, dan herinneringen, die zulke indrukken wekken?’¹²⁵ Deze opmerking toont precies de relatie tussen het verleden en het heden die Romantici propageren. Sijo Thoden van Velzen maakt een soortgelijke opmerking, maar is voorzichtiger in zijn bewoording ervan. Hij schreef dat er overeenkomsten bestonden tussen de Friezen en de Friese taal en de Haslitalers en hun taal, wat voortkwam uit de reis van Friezen door Zwitserland ten tijde van het ‘wereldrijk’ Rome.¹²⁶ Hieruit blijkt dat Thoden van Velzen het verleden op het heden projecteert, maar bij hem ontbreekt een opmerking die dat onomstotelijk aantoonde, zoals Van Oosterzees ‘als ware zij eerst gister gebeurd’. Thoden van Velzen laat het zodoende enigszins over aan de lezer om die continuïteit tussen het verleden en het heden in zijn verhaal te lezen.

In deze paragraaf stond de aandacht van de reizigers voor het verleden centraal. De deelvragen die daarbij werden uitgewerkt, waren: *Refereert de auteur in zijn reisverslag aan de geschiedenis van de door hem bezochte plaatsen?* en *In hoeverre probeert de auteur om het verleden en het heden te verbinden?* Op basis van de in deze paragraaf verrichte analyses kan worden geconcludeerd dat alle reizigers aandacht hadden voor het verleden. Op Kneppelhout na, schreven alle reizigers over feitelijke gebeurtenissen, mythen, of allebei. Kneppelhout week daarvan af omdat zijn verwachtingen te hoog gegrepen waren, waardoor hij verlangde naar het verleden. Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen beschreven als enige van de reizigers het verleden op een manier die Romantici propageerden. Zij projecteerden het verleden op het heden.

¹²⁴ Oosterzee, *Op reis*, 69.

¹²⁵ *Ibidem*, 69.

¹²⁶ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 50-51. Zie ook de alinea's in deze paragraaf over mythen.

4.3. Natuurervaringen: genot en harmonie

In deze paragraaf staan de natuurervaringen van de reizigers centraal. De deelvragen die daarbij worden uitgewerkt, zijn: *Geniet de auteur van de Zwitserse natuur?* en *Probeert de auteur zijn lezers ervan te overtuigen dat de natuur moet worden beschermd tegen handelingen van de mens?* Uit deze paragraaf zal blijken of de reizigers hun gevoel aanspreken tijdens hun natuurbezoeken en of zij dat durven en willen tonen. Daarnaast worden de reisverslagen geanalyseerd op het Romantische verlangen om een harmonieuze relatie tussen mens en natuur te propageren

Alle reizigers genoten van de Zwitserse natuur. Zij verschilden echter in de mate waarin zij hun gevoelens durfden of wilden tonen. Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt, de auteurs van de twee handgeschreven reisverslagen, toonden die het minst. Zij beschreven de natuur als ‘schoon’, ‘mooi’ of ‘heerlijk’.¹²⁷ Daarbij was Van Oordt iets uitvoeriger dan Van Rijckevorsel. Hij schreef namelijk ook nog dat het uitzicht vanaf de top van de Wengeralp ‘waarlijk majestueus is’.¹²⁸ Ook vond hij de zonsopkomst op de Rigi een ‘verrukkelijk gezigt & een schouwspel dat niet schooner gezien kan worden.’¹²⁹

Sijo Thoden van Velzen genoot slechts gedeeltelijk van de Zwitserse natuur. Enerzijds was hij onder de indruk, anderzijds werd hij herinnerd aan ‘die nog betere wereld, waar alles harmonie zal zijn en de Koning des vredes zijne volgelingen, onder het onafgebroken halleluja der geheiligden en gezaligden, aan de nooit verdroogende fonteinen der levende wateren voert, ontspringende aan des Eeuwigen troon.’¹³⁰ Hij waardeerde de Zwitserse natuur als voorafschaduwning van Gods wereld. Van die houding zijn meerdere voorbeelden in zijn verslag te vinden. Toen hij de Giessbachtwaterval aanschouwde, schreef hij ‘dat niets hier beneden bestendig van duur is.’¹³¹ De toon in zijn verslag is daardoor nogal droevig. Hierdoor schrijft hij wel impliciet over de bij hem opgewekte gevoelens. Over een harmonische relatie tussen mens en natuur liet hij zich niet uit.

¹²⁷ Zie hiervoor: Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851; Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijckevorsel, archiefnummer 42, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862, 3,4,5 en 9.

¹²⁸ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 67.

¹³¹ *Ibidem*, 67.

Pieter van der Burg, Johannes Kneppelhout en Johannes van Oosterzee waren duidelijker in hun verslag over de gevoelens die de natuur in hen opwekte. Van der Burg schreef bijvoorbeeld dat hij zich nietig voelde in vergelijking met de Zwitserse natuur. De boomwortels waren ‘door hare krachtige ontwikkeling en haar dringen in de voegen en spleten [in staat], monumenten der bouwkunde [te] verbrijzelen en in brokken doen uiteen vallen, de rotsen, door de natuur gebouwd, zijn de boomwortels nog te machtig om zulk een sloopingswerk tot stand te brengen.’¹³² De natuur is superieur aan de mens. De boomwortels ‘verbrijzelen’ de ‘monumenten der bouwkunde’ – de bouwwerken van de mens – maar kunnen dat niet met de rotsen, gebouwd door de natuur. De natuur overweldigde Van der Burg daardoor. Dat blijkt nog meer uit zijn woordgebruik. Met woorden als ‘verbrijzelen’, ‘krachtige ontwikkeling’, en ‘te machtig’ kiest hij voor woorden die de meeste indruk maken op de lezer. Hij kan namelijk ook schrijven dat de boomwortels door haar ontwikkeling, monumenten der bouwkunde afbreken, maar nog niet in staat zijn om ook rotsen te breken. Maar de kracht van de natuur komt minder imposant over in die zin.

Van der Burg vermeldde ook dat de natuur de menselijke ziel liet genieten: ‘Ernst maakt zich hier van de ziel meester, zooals dat immer het geval is, waar het karakter der onbewerkte natuur zoo geheel op den voorgrond treedt.’¹³³ Ook parafraseerde hij de Ierse natuurkundige John Tyndall (1820-1893):

‘de vreugd, zegt hij, en de verrukking, die hij daar ondervond [op de Weisshorn], was niet die, welke aan de rede en kennis haar ontstaan te danken hebben: zij sproot voort uit de overtuiging, die hem bezielde, van te leven; hij maakte deel uit van deze natuur en zij van hem, maar te gelijk vergat hij in haar verhevene grootheid den mensch in zich zelve.’¹³⁴

Van der Burg schreef een paar regels voor dit citaat dat hij op de Weisshorn ‘iets van het gevoel, dat Tyndall aangreep’ begreep. Van der Burg blijkt op dit punt dus een echte Romanticus te zijn. Volgens Tyndall gaat de mens namelijk ‘deel uit’ maken ‘van deze natuur’ en vergeet tegelijkertijd zijn of haar menselijkheid, waardoor er eenheid ontstaat tussen mens en natuur. Dit is het ideale gevoel dat een Romanticus wil bereiken in de natuur.¹³⁵ Van der Burg bezit zodoende

¹³² Van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen’, 628. Een ander voorbeeld staat op pagina 644.

¹³³ *Ibidem*, 671. Een ander voorbeeld staat op pagina 673.

¹³⁴ *Ibidem*, 673. Dit is een ander voorbeeld dan waarnaar bovenstaande noot refereert.

¹³⁵ Dat dit het ideale gevoel is voor een Romanticus is te lezen in het eerste hoofdstuk in de paragrafen 1.3.2 en 1.3.3.

alle Romantische kenmerken die in deze paragraaf worden onderzocht. Hij genoot van de natuur en schiep eenheid tussen mens en natuur.

Johannes van Oosterzee en Johannes Kneppelhout hadden eenzelfde gevoel als Pieter van der Burg. Toen Kneppelhout in de avond vanaf het hotel in Luzern naar de omgeving stuurde, daalde eindelijk

in mijne ziel de gedachte aan zooveel goeds, zoo veel liefs, zooveel aanlokkelijks, hetwelk de zich in hare eeuwige verscheidenheid en oorspronkelijkheid ontwikkelende persoonlijkheid van den mensch aan het gemoed schenkt, dat hetgeen menschelijk is weet te verstaan, te schatten en lief te hebben, en hoe aanschouwelijk en tastbaar dat dierbare en aanminnige wordt, als wij ons onbevangen door de menscheid bewegen.¹³⁶

Ook Kneppelhout gaat dus op in de natuur.

Van Oosterzees opmerkingen zijn van een gelijke strekking. In zijn inleiding schreef hij dat als de lezer wilde weten ‘hoe de schaduwbeelden in één woord der Zwitsersche natuur in de Camera obscura mijner ziel zijn gevallen’, hij of zij dit reisverslag moest lezen.¹³⁷ Van Oosterzee schrijft hier bijna letterlijk dat de natuur een onuitwisbare indruk – een foto (camera obscura) – op hem heeft gemaakt. Van Oosterzee was ook van mening dat het panorama dat zich voor zijn ogen ontvouwde toen hij een boottochtje maakte op het Brienzmeer een ‘waardige beschrijving het der taal aan woorden ontbreekt’.¹³⁸ Hij is zodoende net zo Romantisch als Van der Burg op de in deze paragraaf geanalyseerde elementen.

In deze paragraaf stonden de natuurervaringen van de reizigers en eventuele propaganda voor een harmonieuze relatie tussen de mens en de natuur centraal. De deelvragen die daarbij werden uitgewerkt, waren: *Geniet de auteur van de Zwitserse natuur?* en *Probeer de auteur zijn lezers ervan te overtuigen dat de natuur moet worden beschermd tegen handelingen van de mens?* Pieter van Oordt en Elie van Rijckevorsel beschreven de natuur als mooi, schoon en heerlijk, en soms als majestueus en verrukkelijk. Maar wat dat precies met hen deed, bleef onduidelijk. Daarnaast kon Sijo Thoden van Velzen zich niet onttrekken aan de gedachte aan Gods koninkrijk, die de Zwitserse natuur in de schaduw stelde. De overige drie reizigers,

¹³⁶ Kneppelhout, *Schetsen en verhalen*, 82.

¹³⁷ Oosterzee, *Op reis*, 53. Andere voorbeelden staan op pagina's 52, 53, 70 en 74.

¹³⁸ *Ibidem*, 70.

Johannes Kneppelhout, Pieter van der Burg en Johannes van Oosterzee gingen dieper in op hun gevoelens en de relatie tussen de mens en de natuur. Zij merkten allen op dat de natuur een positieve bedwelmende werking op de menselijk geest kon hebben. De natuur was daarom belangrijk voor hen. Het bood genot en bracht hen rust. Zij zijn zodoende niet van echte Romantici te onderscheiden op de hier geanalyseerde Romantische elementen.

4.4. Imposante panorama's: de Zwitserse natuur 'in' de reizigers

In deze paragraaf staan de reflecties van de reizigers centraal die worden opgewekt door hun natuurbezoeken. De deelvraag die daarbij wordt uitgewerkt, is: *Reflecteert de auteur op de rol van de mens op aarde en die van hemzelf door zijn natuurvondsten?* Deze vraag ligt in het verlengde van de deelvraag van paragraaf 4.3 en dient om te onderzoeken of en hoe de natuur een aanleiding was voor de reizigers om te reflecteren op hun eigen leven tijdens hun reis.

In paragraaf 4.3 werd al opgemerkt dat Pieter van der Burg zich nietig voelde in vergelijking met de Zwitserse natuur: 'door hare krachtige ontwikkeling en haar dringen in de voegen en spleten, monumenten der bouwkunde verbrijzelen en in brokken doen uiteen vallen, de rotsen, door de natuur gebouwd, zijn de boomwortels nog te machtig om zulk een sloopingswerk tot stand te brengen.'¹³⁹ Dit gevoel is namelijk belangrijk voor hem om te genieten van de Zwitserse natuur. Die opmerking over de boomwortels toont ook een ander standpunt van Van der Burg, maar dan meer impliciet. De natuur is in staat om mensenwerk te vernietigen, maar niet dat van haarzelf. Hierdoor schetst Van der Burg de natuur als de superieure 'ingenieur' van de twee, zij maakt immers stevigere bouwwerken. De mens kan zodoende van de natuur leren.

De overweldiging door de Zwitserse natuur is een van de dominante thema's in Pieter van der Burgs verslag. Dit blijkt uit de vele situaties die hij beschrijft waarbij dat gevoel van overweldiging wordt opgeroepen.¹⁴⁰ Hij schreef bijvoorbeeld over optrekkende nevel die over de bergen trok. Hij vond die beweging zo apart dat het voor hem leek 'als of eenige reuzenarmen, van achter die rotsen, massa's wol naar boven stuwden, die niet meer afdaalden, maar door de

¹³⁹ Van der Burg, 'Indrukken en opmerkingen', 628. Zie ook paragraaf 4.3.

¹⁴⁰ Er zijn, zoals geschreven, veel voorbeelden te vinden van het ontzag van Van der Burg voor de Zwitserse natuur in zijn verslag. Andere voorbeelden die mijn bewering ook ondersteunen zijn te vinden in: Van der Burg, 'Indrukken en opmerkingen', 628, 635-636, 664, 665 en 670.

rotsen zelve schenen te worden verslonden'.¹⁴¹ Zijn ontzag blijkt uit de woorden 'reuzenarmen' en 'verslonden'. Reuzenarmen duiden op een onmenselijk grote kracht en verslonden is een voorbeeld van een woord dat een sterke indruk maakt op de lezer (wat in paragraaf 4.2 is toegelicht). Een laatste hier beschreven voorbeeld van Van der Burgs overweldiging door de natuur is zijn beschrijving van de beklimming van de Rigi. Hij merkte tijdens die beklimming op dat de 3600 meter hoge bergtoppen 'reeds iets lager voor ons schijnen te zijn. Iets, want welk een schrikbarende hoogte hebben die kale, zwarte rotswanden toch nog! Het is of wij nog niet geklommen hebben.'¹⁴² Met het woord 'schrikbarende' en de laatste zin van het citaat toont hij zijn verbazing aan over hoe hoog de bergen zijn.

De andere reizigers voelden zich ook overweldigd door de Zwitserse natuur. Iedereen was minstens één keer onder de indruk van de omvang van de bergen of de kracht van het water in de rivieren of de watervallen. Johannes Kneppelhout schreef bijvoorbeeld over de 'grootsche en meest vernietigende gewrochten der natuur!'¹⁴³ Dat waren de 'loodrechte rotsen, somber, woest en dreigend van gedaante' die het 'naar evenredigheid enge dal' vormden.¹⁴⁴ Hij kon daar echter niet komen vanaf de plek waar hij reed want 'de ontoombare vaart der Reuss [rivier]' stroomde ertussen.¹⁴⁵ Kneppelhout is zodoende onder de indruk van de omvang van de bergen en de kracht van de rivieren in Zwitserland, wat blijkt uit zijn woorden 'grootsche', 'vernietigende gewrochten', 'woest', 'dreigend van gedaante' en 'ontoombare vaart'. Daarnaast zag Sijo Thoden van Velzen 'de schrikbarende bergkolossussen, de scherp afgesneden Eiger, de kale Mettenberg, de Schreckhorn en de Wetterhorn of Hasli Jungfrau' om zich heen tijdens zijn reis door het Grindelwalderdal.¹⁴⁶ Ook Elie van Rijckevorsel was onder de indruk van de bergen. Op de Rigi had hij het idee dat sommige rotsblokken hem wilden verpletteren, zo dreigend leken zij.¹⁴⁷ En toen hij langs de Reuss reisde, vond hij de rotsen waarin de weg was uitgehouwen 'zoo verbaasend stijl (..) dat men haast duizelig wordt van het kijken in den vloed'.¹⁴⁸

Ook vonden de reizigers de kracht waarmee het water in Zwitserland stroomde indrukwekkend. Johannes van Oosterzee schreef over de Rhijnval dat hij die door het 'donderend

¹⁴¹ *Ibidem*, 624.

¹⁴² *Ibidem*, 635.

¹⁴³ Kneppelhout, *Schetsen en verhalen*, 24.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 24.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 24. Een ander voorbeeld staat op pagina's 27-28.

¹⁴⁶ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 57.

¹⁴⁷ Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijckevorsel, archiefnummer 42, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862, 4.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 4.

geklater' al op een 'aanmerkelijken' afstand kon horen.¹⁴⁹ Van Oosterzee gebruikt hier een woord dat het tafereel imponanter doet overkomen, dus 'donderend geklater' in plaats van 'vallende water'. Daaruit blijkt die overweldiging door de natuur. Hij had dat gevoel nog meer bij de Giessbach. Van Oosterzee vroeg zich daarbij af 'wat toch een Zwitser wel zeggen zou, wanneer wij hem op enkele hooggeprezen punten van ons vaderland zien lieten, wat daar al „waterval” heet!’¹⁵⁰ Vervolgens vergeleek hij de Giessbach ook met de waterwerken van Versailles: 'wat zijn zelfs de groote waterwerken van Versailles, die ik weinig dagen vroeger bewonderde, bij dezen nimmer rustenden stortvloed!' De mens kan de natuur zodoende niet altijd evenaren volgens van Oosterzee. Ook Pieter van Oordt ervoer die overweldiging door de watervallen in Zwitserland. Hij schreef dat de waterval bij Schaffhausen 'een vreselijk geruisch' maakte.¹⁵¹

De reizigers reflecteren het meest op hun positie in de wereld op deze impliciete manier. Zij schrijven over hoe nietig zij zijn in vergelijking met de Zwitserse natuur. Alle reizigers sloten zich daarmee aan bij Romantici en wilden de ongerepte, woeste natuur zien en door haar overweldigd te worden. Daarnaast merkten Pieter van der Burg en Johannes van Oosterzee op dat de natuur op sommige vlakken superieur was aan de mens. Ook vonden Van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen dat sommige indrukken onbeschrijfelijk waren: 'dat zulk een natuur ver boven het bereik is der kunst!' en 'Wij deelden in het gevoel, dat zijn binnenste had doordrongen bij het staren op dat waarlijk onbeschrijfelijk tooneel'.

Pieter van der Burg plaatst zich ook nog op de stoel van onderwijzer in zijn verslag. Hij voelde zich 'verplicht' om het tafereel van de opstijgende nevel – waarbij het leek alsof reuzenarmen het over de bergen trok – voor zijn lezers te verklaren, aangezien het steeds 'op oneindige wijze gevarieerd, in andere bergstreken' terugkeerde.¹⁵²

Deze houding van Pieter van der Burg komt geheel overeen met zijn beroep: docent in natuurwetenschappen.¹⁵³ Het dominante thema in zijn verslag, verklaringen van natuurverschijnselen, is zodoende af te leiden uit zijn 'tourist gaze' – een verwachtingspatroon van de ervaringen op reis waarbij wordt gezocht naar het onalledaagse, maar wat vanuit een vertrouwd perspectief wordt bekeken. Van der Burg zoekt ervaringen in Zwitserland die

¹⁴⁹ Oosterzee, *Op reis*, 55.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 85.

¹⁵¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851. Hij schreef ook dat hij dacht dat 'het gebouw zoude omwaaijen' vanwege de sterke wind toen hij verbleef op de Rigi.

¹⁵² Van der Burg, 'Indrukken en opmerkingen', 624.

¹⁵³ Te lezen in paragraaf 4.1.6.

verbonden zijn met zijn dagelijkse leven als docent, maar die hij niet kan ervaren in Nederland. Met andere woorden zoekt hij in Zwitserland de uitwerking van natuurwetten in de praktijk, aangezien hij sommige natuurwetten alleen in theorie kan bestuderen in Nederland.

In deze paragraaf stonden de reflecties van de reizigers op hun leven en de rol van de mens in de wereld centraal. De deelvraag die daarbij werd uitgewerkt, was: *Reflecteert de auteur op de rol van de mens op aarde en die van hemzelf door zijn natuurvorsingen?* Uit de analyse bleek dat alle reizigers reflecteerden op hun plaats in de wereld op een impliciete manier. Zij waren verbijsterd door de omvang en de macht van de Zwitserse natuur. Pieter van der Burg en Johannes van Oosterzee stelden zelfs dat de natuur de mens overtrof met haar bouwwerken. Alle reizigers hebben zodoende een Romantische inslag in hun verslag met betrekking tot reflecties op hun leven en de natuur. Daarnaast schreven Van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen dat sommige natuurindrukken onbeschrijfelijk waren.

4.5. Opedrongen of acceptatie: de natuurwetenschappen en de rede

In deze paragraaf wordt geanalyseerd in hoeverre elementen uit de Verlichting naar voren komen in de verslagen van de reizigers. De deelvraag daarbij is: *Hoe reageert de auteur wanneer hij wordt geconfronteerd met de natuurwetenschappen of met een persoon die de rede boven alles stelt?* In deze paragraaf wordt dus de verhouding tussen rede en gevoel bij de reizigers onderzocht. Op basis daarvan kan worden geconcludeerd of zij voldoen aan de wens van Romantici om een synthese tussen de twee te bewerkstelligen.

Pieter van der Burgs leven was uiteraard sterk verbonden met de natuurwetenschappen. In zijn dagelijkse leven onderwees hij wiskunde, aardrijkskunde en natuurkunde. Zijn verslag bevatte daarom vele verklaringen voor natuurtaferelen die hij zag in Zwitserland.¹⁵⁴ Hij kwam bijvoorbeeld langs een blauw meer tijdens zijn tocht naar Kandersteg. In eerste instantie genoot hij van het water dat ‘blauw als het azuur des hemels’ was. Vervolgens vroeg hij zich af ‘van waar dan toch die prachtig blauwe kleur van dat glasheldere water’ kwam.¹⁵⁵ Van der Burg haalde

¹⁵⁴ Net als eerder geldt dat niet elk citaat tot in detail kan worden geanalyseerd. Daarom hier een vermelding van de pagina's waarop voorbeelden staan van wat ik beweer, maar die niet zijn gebruikt in de scriptie: 641-642, 648, 674. Op pagina 679 geeft hij een wetenschappelijke verklaring voor de impulsen die de zenuwen prikkelen. Dit vergelijkt hij vervolgens met de werking van de natuur op de ziel. Dit voorbeeld toont dat Van der Burg ook Romantische karakteristieken bezit, maar dat hij wel de rede laat overheersen.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 629.

voor zijn verklaring de natuurkundige John Tyndall aan. Aangezien een complete uitleg van diens werk hem te sterk zou afleiden, beperkte Van der Burg zijn uiteenzetting hierover tot de conclusie van Tyndalls onderzoek. Daarin beweerde Tyndall ‘dat verschillende watersoorten, naarmate zij in helderheid toenemen, grijs, geel, groen, blauw, violet gekleurd zijn, en dat uiteindelijk volkomen zuiver water (...) geheel kleurloos en dus zwart zijn zal.’¹⁵⁶ Van der Burg neemt hier zijn plaats als docent in. Hij verklaart voor de lezer hoe de kleur van water ontstaat. Daarnaast doet Van der Burg nog iets anders. Elke keer wanneer hij iets verklaart, schrijft hij de natuurwetenschappen in zijn verslag. Hij wordt niet geconfronteerd met de wetenschap en de rede, maar haalt die er zelf steeds bij. De wetenschap krijgt daardoor een belangrijke plaats in zijn verslag. Dit ondermijnt het Romantische principe om een balans tussen rede en gevoel te zoeken. Een ander voorbeeld daarvan is zijn reactie op het Alpengloeien – een natuurverschijnsel waarbij de Alpen voornamelijk rood kleuren bij een opkomende of ondergaande zon. Zijn verklaring was dat:

de stoffen om ons heen ontvangen haar gewone kleur, dewijl (SIC) zij van het witte licht der zon een zeker deel opsorpen, en als lichtgevend werkeloos maken; het overgebleven deel dringt even aan de oppervlakte door, en kaatst dan in alle richtingen terug; dat teruggekaatste bepaalt derhalve de kleur der stoffen; die kleuren zijn dus het gevolg der *opsorping*.¹⁵⁷

De natuurwetenschappen zijn het dominante thema in zijn verslag. Van der Burg toont echter ook zijn Romantische inslag bij zijn verklaringen door eerst te genieten van de natuurverschijnselen. Op dezelfde dag waarop hij het Alpengloeien zag, verscheen er een regenboog boven de Staubbach. Hij riep zijn gids en over de reactie van zijn gids schreef hij:

Had ik reeds bij den aanvang onzer wandeling het besluit kunnen opmaken, dat ook de Zwitser de behoorlijkheden (SIC) van zijn bevoorrecht land weet te waardeeren, dat ook hij gevoel voor natuurschoon bezit, ik werd in die meening versterkt, toen de gids daar stond, dan mij, dan den nevel aanziende, en steeds uitroepende, dat het schoon, heerlijk, wonderschoon, prachtig was.¹⁵⁸

In het citaat geniet Van der Burg van de regenboog. Hij schrijft namelijk ‘dat ook de Zwitser (..)

¹⁵⁶ *Ibidem*, 629. In het weggelaten deel van het citaat vermeldt Van der Burg dat volkomen zuiver water nog niet is gevonden.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 638-639.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 638.

[die] weet te waarderen?.

Van der Burg is niet de enige reiziger die verschijnselen verklaart of aandacht heeft voor de natuurwetenschappen. Elie van Rijkevorsel aanschouwde ook het Alpengloeien tijdens zijn reis. Volgens hem verscheen dat wanneer de zon opkwam of onderging en die de bergen verlichtte vanuit een specifieke invalshoek, waardoor de Alpen rood gingen ‘gloeien’.¹⁵⁹ Dit voorbeeld is echter de enige keer dat Van Rijkevorsel natuurverschijnselen wetenschappelijk benadert in zijn verslag. Hij heeft zodoende wel een wetenschappelijke inslag, maar laat die niet domineren.

Pieter van Oordt bezocht musea en mineralenkabinetten tijdens zijn reis. Beide instellingen zijn bedoeld om gevonden mineralen, stenen, planten of dieren tentoon te stellen en informatie erover te verschaffen. Musea sluiten daarmee aan bij het Verlichtingsideaal om de wereld te verkennen en te begrijpen door empirisch onderzoek. Uit die bezoeken aan dergelijke instituten blijkt dat Van Oordt interesse heeft voor de kennis die is verkregen door wetenschappelijk onderzoek. Hij voegde daarnaast altijd een lijst met wat hij had gezien toe aan zijn beschrijving van het bezoek aan een museum. Over het museum in Basel vermeldde hij dat het ‘eenvoudig doch gebouwd in grootsteden stijl’ was en het had ‘een bibliotheek met 50m boekdrukken en 4m handschriften’.¹⁶⁰ Ook was er een ‘zeer schoon Zoölogisch & Mineralieën Cabinet, Munten en penningen,’ en een ‘verzameling schilderijen waaronder een zeer schone van Holbein.’¹⁶¹ Ook bij Van Oordt sluit deze belangstelling voor wetenschappelijk verzamelde informatie aan bij zijn dagelijkse leven. Als gemeenschappelijk eigenaar van de suikerraffinaderijen van de familie moest hij beschikken over basiskennis van scheikundige processen. Die waren immers nodig voor de verwerking van suiker. In een brief die hij had geschreven voordat hij deze reis maakte, toonde hij die basiskennis ook te bezitten.¹⁶²

De drie voorgaande reizigers hebben allemaal een positieve houding ten opzichte van de natuurwetenschappen en betrekken die op eigen initiatief bij hun ervaringen. Zij zien vooral

¹⁵⁹ Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijkevorsel, archiefnummer 42, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862, 5.

¹⁶⁰ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, Inventaris: Collectie van familiepapieren van de Vereeniging van de Familie van Oordt, Stukken betreffende de familie van Oordt en haar descendenten, Stukken van of betreffende afzonderlijke personen (pagina 3), A2 IXb Pieter van Oordt (1823-1884), documentnummer 1141: Aantekening door Pieter van Oordt betreffende de ‘clarificatie’ van suiker met behulp van stoom.

voordelen in de wetenschappelijke onderzoeksdrang, doordat zij de wereld beter leren begrijpen. Bij alle drie de reizigers is dat niet verwonderlijk. Pieter van der Burg is ten tijde van zijn reis al jaren docent in verschillende exacte wetenschappen. Elie van Rijckevorsel heeft ook een voorliefde en talent voor dit vakgebied. Hij studeert in 1872 – tien jaren na zijn reis – af op een proefschrift over de warmtegeleiding van stoffen. Pieter van Oordt heeft enige kennis van wetenschappelijke processen nodig, voornamelijk scheikundige, in verband met zijn werk voor de suikerraffinaderij. Zij werken zodoende iedere dag met de natuurwetenschappen.

Johannes van Oosterzee had juist een geheel tegenovergestelde mening over de natuurwetenschappen ten opzichte van Pieter van Oordt, Elie van Rijckevorsel en Pieter van der Burg. Van Oosterzee zette zich sterk af tegen de Verlichtingsidealen. Toen hij een mineralenkabinet in het klooster op de St. Bernard bezocht, viel hem op ‘hoeveel de geestelijke de stoffelijke kracht overheerscht’.¹⁶³ Hij stelt zodoende impliciet dat het geloof – de geestelijke kracht – in autoriteit boven de natuurwetenschappen – de stoffelijke kracht – staat. Zijn afkeer van de wetenschap bleek het duidelijkst uit zijn bezoek aan professor Lange in Zürich. Die vertelde Van Oosterzee dat het aantal gelovigen elke dag afnam. Van Oosterzee schreef daarover:

En terwijl het voorvaderlijk geloof, door de neuswijze herauten der zoogenoemde verlichting, als het erfgoed van enkele dweepers veracht wordt, is er integendeel, om Lange's woord te gebruiken, zulk een Aberglauben am Unglauben, zulk een bijgeloovig (SIC) hechten aan het noodlottig stelsel des ongeloofs, dat ik denzelfden mond over eene „winterliche Periode im Reiche Gottes" hoorde klagen. Gelukkig, dat ook in Zwitserland de strijd met Rome door den Heer als een middel schijnt te worden gebruikt, om aanvankelijk een leven uit de dooden te wekken. Zoo bevestigt zich ook hier het woord van Vinet: „het Christendom heeft, gelijk zijn Stichter, een levenslange lijdensgeschiedenis, maar — er volgt een opstandingsmorgen.”¹⁶⁴

In het citaat bekritiseert Van Oosterzee de ‘zoogenoemde verlichting’ met haar ‘neuswijze herauten’. Dat doet hij omdat zij ‘zulk een bijgeloovig (SIC) hechten aan het noodlottig stelsel des ongeloofs’. Zijn afkeer van de wetenschappen komt zodoende voort uit de schade die zij het geloof zouden aandoen. De politieke situatie in Nederland versterkt die reactie. Van Oosterzee schrijft ‘dat *ook* [mijn nadruk] in Zwitserland de strijd met Rome door den Heer als een middel schijnt te worden gebruikt, om aanvankelijk een leven uit de dooden te wekken.’ Hiermee

¹⁶³ Van Oosterzee, *Op reis*, 98.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 119.

verwijst hij indirect naar de Aprilbeweging van 1853 – een verzetsbeweging van protestanten die een petitie aan koning Willem III aanboden, waarin zij hem verzochten om het liberale kabinet Thorbecke tegen te houden met het gelijkschakelen van het katholieke en hervormde geloof – en de gevolgen daarvan.

Van Oosterzee lijkt hierdoor anti-wetenschappelijk, maar hij is op andere momenten voorstander van wetenschappelijke inzichten. Toen ‘wij [hij en zijn medereizigers] op den terugtocht de onderscheiden physionomie der thans aanschouwde watervallen nog eens met elkaar vergeleken, daar kwam het ons onmogelijk voor tot in den grijzen ouderdom toe, Giessbach en Staubbach, Handeck en Rijnval in onze voorstelling ooit te verwarren.’¹⁶⁵ Aannemelijker is dus dat Van Oosterzee kritisch is ten opzichte van de wetenschap, maar deze niet compleet afwijst. Hij vindt wetenschappelijke inzichten een goede toevoeging op de bestaande kennis mits het geloof niet wordt ontkracht.

Johannes Kneppelhout en Sijo Thoden van Velzen maakten in hun verslag geen opmerkingen over de natuurwetenschappen. Bij Johannes van Kneppelhout kan dat worden verklaard door zijn nostalgische verlangen. Hij verlangde vooral naar het verleden en schreef weinig over andere onderwerpen. Zijn verlangen was zo sterk dat hij zijn verslag in het zesde hoofdstuk onderbrak voor een Romantisch verhaal van hemzelf dat gebaseerd was op zijn ervaringen in Zwitserland.¹⁶⁶ Voor Sijo Thoden van Velzen kan geen verklaring worden gegeven op basis van de verrichte analyse.

De deelvraag die werd uitgewerkt in deze paragraaf was: *Hoe reageert de auteur wanneer hij wordt geconfronteerd met de natuurwetenschappen of met een persoon die de rede boven alles stelt?* Hierdoor werd inzicht verkregen in de mate waarin de reizigers een synthese tussen rede en gevoel creëerden. Johannes Kneppelhout en Sijo Thoden van Velzen maakten geen opmerkingen, waarin zij reflecteerden op de plaats van de natuurwetenschappen in hun leven. Zij kunnen daarom geen synthese tussen rede en gevoel creëren in hun verslagen. Johannes van Oosterzee had daarentegen een duidelijke mening over de natuurwetenschappen. Hij zag hen als een bedreiging voor het geloof. Hij kende de natuurwetenschappen wel een secundaire positie in het leven toe, mits zij het geloof niet ondermijnden. Van Oosterzee liet zijn gevoelens zodoende overheersen in zijn verslag. Hij schiep daarom ook geen synthese tussen rede en gevoel. Pieter

¹⁶⁵ *Ibidem*, 88.

¹⁶⁶ Kneppelhout, *Schetsen en verhalen*, 87-129.

van der Burg, Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt betrokken zelf de natuurwetenschappen bij hun ervaringen. Van der Burg deed dat het meest. Hij gaf, op een enkele keer na, altijd een verklaring voor het natuurverschijnsel dat hij beschreef. Hij genoot ook van de natuur, maar de hoeveelheid wetenschappelijk verklaringen overschaduwde dat genot. Hij schiep daarom ook geen synthese tussen rede en gevoel. Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt hielden zich ook bij dit thema in, net zoals in de andere paragrafen. Van Rijckevorsel verklaarde het Alpengloeien en Van Oordt bezocht musea. Dit domineerde niet in hun verslag, maar zij toonden ook hun gevoelens beperkt. Zij creëerden dus ook geen synthese tussen beiden.

4.6. Herder op onze weg of obstakel: God onder de reizigers

In deze paragraaf staat het geloof van de reizigers centraal. De deelvraag die daarbij wordt uitgewerkt, is: *In hoeverre stelt de auteur zijn reis in dienst van het geloof?* Hiermee wordt onderzocht of de reizigers het geloof als reismotief hadden. Ook wordt de theorie van Adler – Joodse en Christelijke waarden zijn sterk verbonden met natuurbeschermingsbewegingen – getoetst in deze paragraaf voor Nederlandse reizigers.

Het geloof is het centrale thema in de verslagen van de theologen Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen. Thoden van Velzen schreef eerst te bidden, voordat hij de Tamina-schlucht ging bezichtigen. Hij vroeg in het gebed: ‘Reis met ons, o Heer!’¹⁶⁷ Vervolgens prees hij God en beloofde ‘alles in uw licht [te] beschouwen en bepeinen.’¹⁶⁸ En hij komt die belofte ook na. Hij schreef over dezelfde dag als waarop hij de bovenstaande belofte deed, dat zij (hij en zijn reisgezellen) ‘dien dag weder genoeg [hadden] gezien van de groote werken van Gods hand. Onze intrede in Zwitserland, dit beseften wij, was de intrede in eene wereld, die men vruchteloos elders zoo zoeken zal.’¹⁶⁹ Hij schreef ook na een korte avondwandeling door Chur (een plaats in Zwitserland) op diezelfde dag dat ‘de dag was gedaald en wij hadden ook genoeg gezien, om vol van den indruk der grootsche schepping, die ons van alle zijden omgaf’ te gaan slapen.¹⁷⁰ Thoden van Velzen dankt God zodoende twee keren voor dezelfde dag. Ook toont deze belofte aan dat

¹⁶⁷ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 17. Ook bij deze deelvraag zijn er zoveel citaten die kunnen worden gebruikt om een antwoord op de deelvraag te krijgen, dat een selectie noodzakelijk is. Voorbeelden staan op pagina's: 24-25, 25-26, 29, 29-30, 43, 52 en 55.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 18.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 22.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 22.

Thoden van Velzens reis in het teken staat van zijn geloof. Hij schrijft bovendien de schoonheid en de grootsheid van de Zwitserse natuur toe aan God. Die dankbaarheid naar God voor het mooie Zwitserse landschap is een terugkerend thema in zijn verslag. Hij vroeg de lezer bijvoorbeeld om zich eens voor te stellen hoe al die bergen en watervallen in Zwitserland eruitzagen. Vervolgens stelde hij: ‘hoe groot zijn uwe werken, o Heer! Bergen en dalen, wolken en stroomen, rotsen en watervallen, de blauwe hemel en het lachend groene veld tapeet. Gij hebt ze allen met eeuwige wijsheid en eeuwige goedheid gemaakt’.¹⁷¹

Johannes van Oosterzee verbindt de Heer ook met de natuur. Over zijn ervaring bij het slot van Lauffen schreef hij: ‘Doch vergeef mij, mijn vriend! Ik poog te beschrijven, waar gij zelf, zou gij aan mijne zijde gestaan hadt, mij gewis herinnerd zoudt hebben, dat stille aanbidding hier de éénige waardige hulde is aan Hem, die zoveel “geweldigder dan het bruisen der groote wateren” heet.’¹⁷² Van Oosterzee dicht de schoonheid en grootsheid van de Zwitserse natuur toe aan God, net zoals Thoden van Velzen. Een ander voorbeeld daarvan is Van Oosterzees opmerking over de Jungfrau. Terwijl hij die bekeek, kon hij alleen maar denken ‘aan de Majesteit van Hem „die de bergen vastzet door zijne kracht, om gord zijnde met macht.”¹⁷³

Van Oosterzee dankt God niet alleen voor de mooie natuur, maar ook voor alle voorspoed op zijn reis. Hij voer over het Brienzmeer in een kano toen er een regenbui ontstond. Aangezien hij en zijn medereizigers te ver waren van de gebruikelijke aanlegplaatsen, moesten zij de kano aanleggen aan de zijkant van het meer bij het plaatsje Oberried. Daar bood een plaatselijke boer hen onderdak. Van Oosterzee keek vervolgens vanuit het huis naar de (heftige) onweersbui. Daardoor dacht hij eraan dat zij in ‘veiligheid’ waren ‘onder het nederig rieten dak van dien landman, neen, onder de schaduw van de vleugelen des Almachtigen waren nedergezeten!’¹⁷⁴ Van Oosterzee dankte God voor het onderdak. Maar hij bedankte niet de boer die hem dat aanbood. Alle voorspoed op zijn reis is dus door God gezonden en de Heer beschermt hem tijdens zijn reis.

Het dominante thema in de verslagen van de theologen is hun dankbaarheid naar God. Zij kunnen die dank vele malen betuigen door de vele indrukwekkende natuurverschijnselen die zij zien. Hun ‘tourist gaze’ – een verwachtingspatroon van de ervaringen op reis op basis van verhalen in het dagelijkse leven – verklaart zodoende ook het dominante thema in hun verslagen,

¹⁷¹ *Ibidem*, 32.

¹⁷² Oosterzee, *Op reis*, 56-57.

¹⁷³ *Ibidem*, 89.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 86-87.

zoals de theorie dat al eerder deed voor de dominante thema's in de verslagen van de andere reizigers.

Pieter van Oordt en Pieter van der Burg hebben minder aandacht voor God dan de twee theologen. Zij hebben echter wel dezelfde mening; een reiziger zou God dankbaar moeten zijn voor de mooie Zwitserse natuur. Pieter van Oordt schreef bijvoorbeeld over het panorama vanaf de Wengeralp, dat het een diepe indruk maakte 'van het Grootsche der Schepping.'¹⁷⁵ Pieter van der Burg schreef dat er 'een alles bezielende factor' bestond die de aardbewoners uitnodigde 'om te beschouwen wat de hand van den Almachtige op uwe oppervlakte wrocht!'¹⁷⁶ Van der Burg maakte dit soort opmerkingen vaker, vier keren om precies te zijn. Het geloof heeft zodoende een belangrijke rol in hun ervaringen, maar hun reizen staan er niet volledig in dienst van.

Over Elie van Rijckevorsel is ook bij deze deelvraag weinig te vermelden. Het enige geloof gerelateerde onderwerp in zijn verslag waren zijn kerk bezichtigingen.

Johannes Kneppelhout is daarentegen duidelijk. Hij gelooft niet. Zijn reis kan zodoende niet in dienst staan van het geloof. Dit blijkt uit zijn eigen woorden. Tijdens zijn reis kwam hij Fritz tegen.¹⁷⁷ Fritz was een Duitse jongen die onderwijs had genoten in een jezuïetenklooster en huiswaarts reisde samen met zijn ouders en een medestudent. Kneppelhout discussieerde met Fritz over het onderwijs in zulke kloosters en liet merken daarvan geen bewonderaar te zijn. Ook bleek door een van zijn vragen dat hij weinig kennis erover bezat. Daarop schreef hij dat Fritz 'had geroken, dat ik een ketter was'.¹⁷⁸

Het geloof moet het dus ook ontgelden in Kneppelhouts verslag (naast het toerisme). Een voorbeeld daarvan is zijn opmerking over het panorama vanaf zijn hotel in Luzern. Hij schreef daarover:

Het was de natuur, die zoo groot en mild , en de mensch, die zoo klein en karig is; het was de plegtige rust van dat statige tooneel aan en om het meer en de woelziekte en de strijd van die rampzaligen, door haat en tweedragt verscheurd, binnen en achter de stad; het was God, de schepper, beschikker en opperheer, eene leus voor geweld, dwingelandij en duisternis; God, een voorwendsel; God, een partijhoofd, en de uiterlijkheden van zijn dienst en de geheimenissen van zijn bestaan, naar 's menschen onderscheidene

¹⁷⁵ Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.

¹⁷⁶ Van der Burg, 'Indrukken en opmerkingen', 650-651.

¹⁷⁷ Kneppelhout, *Schetsen en verhalen*, 57-68. Op deze pagina's beschrijft hij het gedeelte van de reis waarop hij en Fritz samen reizen.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 61.

opvatting en begrip , eene staatkundige banier.¹⁷⁹

Kneppelhout verbindt God met geweld, dwingelandij en duisternis. Hij durft hem zelfs een ‘voorwendsel’ – iets dat verzonnen is om iets anders aannemelijk te maken – te noemen. Hij heeft dus duidelijk een afkeer van het geloof.

Kneppelhouts mening ten aanzien van religie is de meest opmerkelijke van de onderzochte reizigers. Hoewel het geloof steeds meer aan autoriteit inboette, was het nog steeds belangrijk in de Nederlandse samenleving van 1850. God een voorwendsel noemen, en dus verbaal aanvallen, was gedurfd voor die periode. Waarom doet hij dit dan toch? Kneppelhout neemt met die opmerking indirect stelling in het politieke debat in Nederland van na 1848. Hij schreef namelijk dat God ‘een partijhoofd’ was en ‘eene leus voor geweld, dwingelandij en duisternis’. Ook vormde God ‘eene staatkundige banier.’ Hiermee verwees hij naar de conservatieven in de Tweede Kamer die elke hervorming van de Nederlandse staat tegenhielden. Die opstelling van de politici stond Kneppelhout tegen. Gezien zijn opvattingen is dat niet verwonderlijk. Ten eerste sympathiseerde hij met het liberale gedachtegoed van Thorbeckes partij (zie paragraaf 4.1.1.). Daarnaast meende hij dat de ideale relatie voor een studie waarbij een student een volwassen leermeester als voorbeeld had, steeds minder voorkwam.¹⁸⁰ Kneppelhout was dus een voorstander van beleid om die situatie te veranderen en een hervorming van het onderwijs was daarvoor noodzakelijk.

In deze paragraaf stond het geloof van de reizigers centraal. De deelvraag die daarbij werd uitgewerkt, was: *In hoeverre stelt de auteur zijn reis in dienst van het geloof?* Ook werd de theorie van Adler – het Joodse en Christelijke geloof waren sterk verbonden met natuurbeschermingsbewegingen – getoetst voor Nederlands reizigers. De twee theologen Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen stelden hun reis in dienst van God (en dus van hun geloof). Zij prezen de Heer voor alle mooie natuurtaferelen die zij in Zwitserland zagen en dankten hem voor die natuur. Van Oosterzee dankte God ook voor alle voorspoed die hij had tijdens zijn reis. Deze berichtgeving van beide theologen kon worden verklaard door middel van de ‘tourist gaze’. Het geloof vormde het vertrouwd van huis in deze vreemde omgeving. De natuurlijke omgeving vormde daarbij juist het contrast met thuis. Daarnaast herinnerden zij hun lezers eraan dat God de Schepper was van alles op aarde, ook de mooie Zwitserse natuur.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 82.

¹⁸⁰ Zie paragraaf 4.1.1.

Daarmee riepen zij impliciet op tot het beschermen daarvan, want Gods werk mocht niet worden vernietigd. Adlers theorie wordt zodoende bevestigd door de verslagen van de twee theologen. Daarnaast hadden Pieter van Oordt en Pieter van der Burg dezelfde mening als de twee theologen. Zij schreven ook dat hun natuurervaringen mogelijk waren dankzij God. Het geloof had daarom een belangrijke plaats in hun reizen, maar zij stelden die niet volledig in dienst ervan. Over Elie van Rijckevorsel kon weinig meer worden vermeld, dan dat hij kerken bezocht. Johannes Kneppelhout zette zich als enige van de reizigers af tegen het geloof. Hij gelooft zelf niet en vanwege de politieke situatie in Nederland wordt die afkeer nog eens versterkt. Religieuze ervaringen spelen dan ook geen rol in zijn reisverslag.

4.7. Geneesheer of kwakzalver: de helende kracht van de Zwitserse natuur

De deelvraag die wordt uitgewerkt in deze paragraaf is: *Is de auteur overtuigd van een genezende werking door de Zwitserse berglucht?* In deze paragraaf wordt hiermee ingehaakt op de secundaire literatuur. Daaruit bleek dat steeds meer personen gingen geloven in een genezende natuurlijke omgeving in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw. Hier wordt die theorie getoetst voor vier van de Nederlandse reizigers. Johannes Kneppelhout en Pieter van Oordt zijn buiten beschouwing gelaten, omdat zij reisden in respectievelijk 1850 en 1851. En volgens de secundaire literatuur ontstond het geloof in de genezende natuurlijke omgevingen van Zwitserland pas in de tweede helft van de jaren vijftig van de negentiende eeuw.

Drie van de vier reizigers maakten geen opmerkingen over een therapeutische werking door de Zwitserse berglucht. Dat waren Johannes van Oosterzee, Sijo Thoden van Velzen en Elie van Rijckevorsel.¹⁸¹

Alleen Pieter van der Burg schreef dat de berglucht een genezende werking had. Hij verbleef tijdens zijn reis een nacht in het hotel op de Rigi. Daar was het gebruikelijk dat iedereen werd gewekt door hoorgeschal. Maar er waren ‘veel lijdende vreemdelingen in het logement voor eenige weken ten einde door het inademen der dunne en frissche berglucht de werkzaamheid der longen op te wekken’, waardoor die methode tijdelijk werd gestaakt.¹⁸² Van der Burg beaamde die overtuiging van de zieken in genezende berglucht door er kritiekloos over te

¹⁸¹ Zij zagen echter wel zieken in Zwitserland. Maar zij verbonden die ervaring niet met een mogelijke genezing door de Zwitserse natuur.

¹⁸² Van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen’, 664.

schrijven. Daarnaast schreef hij dat hij ‘de heerlijke, frissche berglucht’ had ingeademd tijdens een bergbeklimming vanuit het Oeschinendal.¹⁸³ Dat vond hij ‘ongelooflijk verkwikkend’. De lucht was dus heerlijk, heilzaam en opwekkend volgens Van der Burg. Met andere woorden schreef Van der Burg dat de berglucht hem weer energie gaf. Dat de natuur hem herstelde van zijn inspanning. Van der Burg merkt zodoende twee keren in zijn verslag op dat de berglucht in Zwitserland een positieve werking heeft op het menselijk lichaam.

De deelvraag die werd uitgewerkt in deze paragraaf was: *Is de auteur overtuigd van een genezende werking door de Zwitserse berglucht?* Hierdoor werd getoetst of de reizigers geloofden dat de Zwitserse lucht een geneeskrachtige werking had. Johannes van Oosterzee, Sjo Thoden van Velzen en Elie van Rijkevorsel maakten geen opmerkingen die refereerden aan een genezende werking. Van een breed gedragen geloof in een genezende Zwitserse berglucht onder de onderzochte reizigers kan dus niet worden gesproken. Pieter van der Burg deelde de Zwitserse berglucht wel geneeskrachtige eigenschappen toe. Volgens hem had die een heilzame of opwekkende werking op het menselijk lichaam.

4.8. Plaag of vooruitgang: de reflecties op de ‘moderne’ toerist en de toeristische infrastructuur

De omgang van de onderzochte reizigers met andere reizigers en hun mening over infrastructuur voor toeristen staan centraal in deze paragraaf. De deelvragen die daarbij worden uitgewerkt, zijn: *Wat vindt de auteur van het gedrag van andere reizigers?* en *Wat vindt de auteur van hotels, spoorwegen en andere infrastructuur voor de moderne toerist?* In deze paragraaf wordt geanalyseerd in hoeverre de reizigers het standpunt van Romantici overnemen dat de toeristensector schadelijk is voor de natuur.

De reizigers hebben ook op dit punt uiteenlopende meningen. Johannes Kneppelhout had een afkeer van toeristen. Hij vond de gebouwde infrastructuur voor hen schadelijk voor de reiservaring. Hij klaagde bijvoorbeeld meerdere keren in zijn verslag over de zijns inziens extravagante hotels. Ook bekritiseerde hij toeristen die de schoonheid van de Zwitserse natuur niet op de juiste waarde wisten te schatten. Kneppelhout begon zijn kritiek echter op een gematigde toon. Hij vroeg zich af ‘hoe ver zijn zij van ons verwijderd, de tijden, toen de reiziger

¹⁸³ *Ibidem*, 635.

zich, na den vermoeijenden togt langs het ongebaande voetpad, gelukkig rekende toegelaten te worden aan den schralen disch, gehuisvest onder het nederige dak van den eenvoudigen dorpspredikant'.¹⁸⁴ En dat was geheel anders in zijn tijd. Toen werd de reiziger ontvangen in 'paleizen (...) alwaar de verfijningen en de overvloed der hedendaagsche samenleving alleen door de gezelligheid onzer huishoudkamer overtroffen worden.'¹⁸⁵ Hij vervolgde zijn kritiek op het moderne toerisme op een hardere toon. Zo bekritiseerde hij het hotel de *De Drie Koningen* in Bazel als het toonbeeld van decadentie:

de middelste zaal, waar gegeten werd, was de grootste; in eene der beide kleineren dronk men thee, hetgeen zeggen wil, dat men er ontbeet en de Engelschen er het avondbrood gebruikten; — die iets kozen uit de spijkskaart bleven in de middelste zaal - in de andere lagen dagbladen en vlugschriften, in een hoek stond een kastje, met de voornaamste Deutsche bellettristen, en verder was er eene piano en eenige muziek, alles tot gebruik der gasten, even als dit te Vevay (SIC) en elders ook het geval was. Ja, de Engelschen hebben het zoo wijd gebragt, dat, wel verre dat de dominé's meer logementhouders zouden wezen, de logementhouders in zekeren zin dominé's geworden zijn en er tegenwoordig kapellen op nahouden, in welke des Zondags dienst wordt gedaan. Die te Vevay (SIC) is netjes en smaak vol, maar die te Bazel rijk en prachtig en voornamelijk merkwaardig om den rijkdom van Gothisch snijwerk, afkomstig, gelijk men verzekerde, uit de boekerij van den abt van St. Gallen, waarmede zoldering en wanden kunstig bekleed zijn. Eene Engelsche kerk in een logement! het klinkt zeker trotsch, doch als men er gebruik van wil maken, wordt u een boek ter teekening van uw naam aangeboden, waarachter men verplicht is eene zekere som te stellen ter tegemoetkoming van den leeraar, wiens stand niemand echter waarborgt.¹⁸⁶

Uit dit citaat blijkt waarom Kneppelhout zo'n hekel heeft aan het moderne toerisme. Het moderne toerisme is een uitvloeisel van het materialisme (naar zijn mening) en daarvan heeft hij de grootste afkeer.¹⁸⁷ Hij schreef dat de logementhouders in zekere zin dominees zijn geworden. Zij boden klanten de mogelijkheid aan om een zondagsdienst bij te wonen in het hotel, maar dan wel tegen betaling. De reiziger kon zodoende niet meer rekenen op een vrijgeevige gastheer, zoals in de vroegere tijden waarnaar Kneppelhout verlangde. In plaats daarvan had alles een prijs gekregen. Ook bekommerden de hoteleigenaren zich niet om de reputatie van de priester of

¹⁸⁴ Kneppelhout, *Schetsen en verhalen*, 14.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 14.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 14-15. Het vervolg van dit betoog volgt op pagina's 15 en 16. Opnieuw is de beperkte omvang van deze scriptie een probleem waardoor een uitgebreide analyse van andere citaten niet mogelijk is. Kort samengevat wijst hij op de overdreven weelde en bediening waarmee hotels elkaar proberen te overtreffen. Andere voorbeelden zijn te vinden op pagina's: 11, 12-13, 17, 17-18, 18, 26 en 27.

¹⁸⁷ Beschreven in paragraaf 4.1.1.

dominee (de ‘leraar’ in het citaat). Met andere woorden, zij interesseerden zich alleen voor geld en normen en waarden vervaagden daardoor. Terwijl die voor Kneppelhout juist belangrijk waren. Hij had de deftige omgangsvormen van de burgerij en de adel hoog in het vaandel staan.¹⁸⁸ Maar door het materialisme ontwikkelde de samenleving zich precies tegenovergesteld aan Kneppelhouts idealen.

Kneppelhouts afkeer van het moderne toerisme ontstaat vooral doordat de gedragsregels en waarden die hierdoor worden verspreid, tegenovergesteld zijn aan zijn eigen normen en waarden. Mensen moesten elkaar helpen vanwege hun idealen en niet alleen tegen betalingen volgens hem.¹⁸⁹ Daarnaast bleek uit paragraaf 4.2 dat hij onder andere de hotels als schuldigen aanwees voor het verdwijnen van de Romantische plaatsen die Rousseau en andere grote Romantische schrijvers beschreven. Hij sluit zich zodoende aan bij Romantici en hun kritiek op moderne toeristen.

Sijo Thoden van Velzen en Pieter van der Burg beschrijven zowel de positieve als de negatieve gevolgen van het moderne toerisme. Thoden van Velzen beschreef bijvoorbeeld de vuurwerkshow bij de Giessbachwaterval: ‘Het geheel schouwspel maakte zulk een diepen indruk, dat het gedruisch en gepraat der toeschouwers in de diepste stilte was veranderd’.¹⁹⁰ Hij en de andere toeschouwers vonden de vuurwerkshow zo mooi dat het hen aan woorden ontbrak om die te beschrijven. Daartegenover stond het ‘gedruisch’ – onrust of rumoer – van de toeristen. Thoden van Velzen genoot zodoende van speciale shows voor toeristen, maar ergerde zich tegelijkertijd aan toeristen, en dan vooral aan de Engelsen. Hij voelde dat ‘men’ in Zwitserland nog meer was gerechtvaardigd om zich ‘te beklagen’ over de Engelsen en hun ‘verschwenderisch leven op reis’ waarmee zij de reis van andere reizigers bedorven.¹⁹¹

Pieter van der Burg keek een jaar later ook naar de vuurwerkshow bij de Giessbachwaterval. Hij vond ‘dat sneeuw witte schuim [van de waterval] tusschen het donker groene dennenwoud’ liefelijk eruitzien onder het licht van het vuurwerk.¹⁹² Hij genoot dus van dit uitvloeisel van het moderne toerisme. Daarnaast schreef hij over de treinrit naar de top van de Rigi. Het treinspoor was aangelegd zodat mensen die slecht ter been waren ook naar de top

¹⁸⁸ Beschreven in paragraaf 4.1.1.

¹⁸⁹ Beschreven in paragraaf 4.1.1.

¹⁹⁰ Thoden van Velzen, *Bladen uit een dagboek*, 67. Een ander voorbeeld van deze neutrale houding staat op pagina 48. Daarin prijst hij de schoonheid van de Reichenbachwaterval in kunstlicht, maar geeft tegelijkertijd aan dat hij hoopt de waterval ook ‘zonder kunstlicht van menschenhanden’ te aanschouwen.

¹⁹¹ *Ibidem*, 45.

¹⁹² Van der Burg, ‘Indrukken en opmerkingen’, 649.

konden. Van der Burg vond het in een ‘zeker opzicht jammer, dat het beklimmen, door het aanleggen van een stoomspoor, zoo gemakkelijk is gemaakt. De beklimming te voet is verreweg te verkiezen, daar men alsdan van de schilderachtige vergezichten rustig en herhaaldelijk kan genieten.’¹⁹³ Ook schatte men ‘het genot te hooger, naarmate het meer moeite heeft gekost’.¹⁹⁴ Hij schreef echter ook dat hij het ‘grappig’ vond om ‘aan te hooren, waarvan de aardigheid, dat is hier het indrukwekkende van een natuurtafreel, al niet afhankelijk wordt gemaakt.’¹⁹⁵ Van der Burg schrijft hier over de negatieve invloed van het moderne toerisme. De beklimming van de Rigi was minder mooi, omdat de reiziger de schilderachtige vergezichten niet op zich in kon laten werken vanuit de trein. Van der Burg stelde echter ook dat de gehele ervaring op de Rigi nog steeds indrukwekkend was. Hij vindt het zodoende zonde dat sommige ervaringen niet meer mogelijk zijn, maar ook dat de Zwitserse natuur haar indrukwekkende karakter behoudt.

Niet alleen de moderne infrastructuur lag onder een vergrootglas bij de onderzochte reizigers. Zij beoordeelden ook andere reizigers. Johannes van Oosterzee schreef bijvoorbeeld over Engelse reizigers dat zij de juiste instelling misten en daardoor de Zwitserse natuur niet op waarde wisten te schaffen. Voor hemzelf en zijn medereizigers was het ondenkbaar om bij de aanblik van zoveel moois ‘als die Engelschman, in een aanval van spleen, verdrietig te klagen: alweder zoo’n eentoonige waterval!’.¹⁹⁶ Toeristen uit andere landen hadden soms wel de juiste instelling. Van Oosterzee verzekerde zijn lezers er bijvoorbeeld van dat niemand er meer aan dacht ‘om te klagen óf over een vermoeienden tocht, óf over eene bedrogene hoop’ toen hij en een aantal andere buitenlandse reizigers naar de Rijn keken vanaf het slot Lauffen.¹⁹⁷ Van Oosterzee is zodoende niet uitgesproken positief of negatief over andere reizigers, met uitzondering van de Engelen maar ook daar kwam verandering in toen hij bij een Engels gezin op de St. Bernard logeerde. Zij was ‘eener fijn beschaafde, christelijk gezinde, uiterst minzame Engelsche familie’.¹⁹⁸ Daardoor voelde Van Oosterzee zijn afkeer van Engelsen ‘uit zijn hart wijken’.¹⁹⁹ De reis verandert Van Oosterzee dus gedeeltelijk. Hij liet zijn vooroordelen over Engelsen uiteindelijk varen nadat hij een positieve ontmoeting met Engelsen had.

Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt vermeldden weinig over hun ervaringen met

¹⁹³ *Ibidem*, 657-658.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 657-658.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 657-658. Andere voorbeelden van deze neutrale houding staan op pagina 643, 657, en 667.

¹⁹⁶ Oosterzee, *Op reis*, 88.

¹⁹⁷ *Ibidem*, 63.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 96.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 96.

andere toeristen en de toeristische infrastructuur. Van Rijkevorsel beoordeelde de hotels waar hij verbleef als goed en een enkele keer als slecht.²⁰⁰ Ook was hij onder de indruk van de hoeveelheid reizigers die verbleven op de Rigi-Kulm om de zonsopgang te zien.²⁰¹ Van Oordt vond dat sommige hotels waar hij verbleef ‘zeer smaakvol’ waren aangelegd. Daarnaast zag hij ‘de drukte & bedrijvigheid die men den geheelen dag ziet aan deze stad [Bern]’ en dat gaf een ‘vrolijk & welvarend voorkomen’.²⁰²

De reflecties van de reizigers op andere reizigers en infrastructuur voor toeristen stond centraal in deze paragraaf. De deelvragen die daarbij werden uitgewerkt, waren: *Wat vindt de auteur van het gedrag van andere reizigers?* en *Wat vindt de auteur van hotels, spoorwegen en andere infrastructuur voor de moderne toerist?* Hierdoor werd inzicht verkregen in hoeverre de reizigers het standpunt overnamen van Romantici dat het moderne toerisme een gevaar was voor natuurlijke omgevingen. Uit deze paragraaf bleek dat alleen Johannes Knepelhout zich schaarde achter het standpunt van Romantici. Hij vond dat het moderne toerisme een schadelijke invloed had op de samenleving en de natuur. Sijo Thoden van Velzen en Pieter van der Burg waren neutraal. Zij wezen op positieve en negatieve ontwikkelingen door het moderne toerisme. Johannes van Oosterzee veranderde als enige van de reizigers zijn standpunt in de loop van zijn reis. In eerste instantie vond hij dat Engelsen ‘echte’ toeristen waren. Zijn mening veranderde echter door zijn overnachting bij een Engels gezin op de St. Bernard. Hij vond de gezinsleden keurige mensen. Daardoor ontkrachtten zij Van Oosterzees vooroordelen over Engelsen. Van Oosterzee besloot daarom ook Engelsen op individuele handelingen te beoordelen, zoals hij dat al deed bij reizigers uit andere landen. Elie van Rijkevorsel en Pieter van Oordt hielden zich ook bij dit thema op de vlakte. Zij vermeldden of zij de hotels goed of slecht vonden en dat die op mooie locaties waren aangelegd. Over andere reizigers schreven zij niet.

²⁰⁰ Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijkevorsel, archiefnummer 42, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862, 12-13.

²⁰¹ *Ibidem*, 5.

²⁰² Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.

Hoofdstuk 5: Conclusie

Het onderwerp van deze scriptie was de Romantiek in zes negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen over Zwitserland tussen 1850 en 1871. Uit secundair literatuuronderzoek bleek namelijk dat de invloed van de Romantiek op Nederland in het algemeen en negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen over Zwitserland in het bijzonder slechts sporadisch waren onderzocht. De Romantiek was echter een te brede stroming om in zijn geheel te onderzoeken. Daarom richtte ik mij alleen op één aspect ervan: de relatie tussen mens en natuur. De geselecteerde bronnen voor het onderzoek waren zes negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen. De hoofdvraag was: in hoeverre kunnen deze zes Nederlandse reizigers in de periode 1850-1871 als Romantische reizigers worden omschreven? Om deze vraag te beantwoorden werden de reisverslagen geanalyseerd op een aantal Romantische elementen die waren geselecteerd op basis van het secundaire literatuuronderzoek: het benadrukken van continuïteit tussen het verleden en het heden, het genieten van de natuur, het propageren van een harmonieuze relatie tussen mens en natuur, het reflecteren op het eigen leven, het streven naar een synthese tussen rede en gevoel en een afkeer van het moderne toerisme.

Ook werden theorieën over natuurbescherming en reismotieven getoetst in deze scriptie. Volgens de Amerikaanse socioloog Judith Adler waren het Joodse en Christelijke geloof de wortels van natuurbeschermingsbewegingen.²⁰³ Daarom onderzocht ik in hoeverre reizigers het geloof gebruikten om mensen ervan te overtuigen de natuur te beschermen. Daarnaast zou in de loop van de negentiende eeuw de overtuiging groeien dat de Zwitserse berglucht genezende kwaliteiten bezat. Daarom werd onderzocht of ook onder Nederlandse reizigers die overtuiging breed werd gedragen. Om al deze onderwerpen te kunnen onderzoeken en de bronnen te analyseren waren er onderzoeksmethodes en een theoretisch kader nodig. De geselecteerde methodes waren de ‘discourse analyse’ en de ‘text in context’ methode. Beiden zijn gebruikelijk voor een onderzoek zoals in deze scriptie wordt beschreven. Bij een ‘discourse analyse’ bestudeert een onderzoeker welke opvattingen de auteur van een tekst heeft over verschillende onderwerpen in zijn tijd. Belangrijk hierbij zijn het woordgebruik en de manier van formuleren van de auteur van een tekst. Aanvullend op die analysemethode is de ‘text in context’ methode.

²⁰³ Adler, ‘Cultivating wilderness’, 4-37.

Hierbij onderzoekt de wetenschapper eerst in welke context (de samenleving waarin) de tekst is geschreven. Daaruit blijken de gebruikelijk opvattingen en de taboes in die samenleving. Deze kan de onderzoeker vervolgens afzetten tegen de resultaten uit de discoursanalyse op de tekst en concluderen of de auteur zich verzet of juist aansluit bij zijn of haar tijdsgeest. De overkoepelende theorie in de scriptie was die van John Urry over de 'tourist gaze'. Volgens deze theorie zoeken reizigers naar het onalledaagse op hun reis, maar zij willen tegelijkertijd ook iets herkenbaars of vertrouwds vinden. Dit resulteert meestal in een beschrijving van het onalledaagse vanuit een herkenbaar perspectief uit het dagelijkse leven. De verwachtingen over het buitengewone op reis worden gevormd door de verhalen die de reiziger hoort of leest in de media en van andere mensen. Na het hier verrichte onderzoek uiteengezet te hebben, werd de periode 1850-1871 beschreven. Daarop volgde de presentatie van de resultaten uit de analyse op de reisverslagen.

De eerste paragraaf van het vierde hoofdstuk diende om een profiel van de onderzochte reizigers te schetsen. Hierdoor werden opmerkingen in hun reisverslagen begrijpelijk. In de tweede paragraaf werd geanalyseerd of de reizigers schreven over het verleden en of zij continuïteit propageerden tussen het verleden en het heden. Uit de paragraaf bleek dat de reizigers de gebeurtenissen uit het verleden en mythen veelvuldig beschreven. Alle reizigers schreven over gebeurtenissen uit het verleden of mythen, op Kneppelhout na. De realiteit voldeed niet aan Kneppelhouts verwachtingen waardoor hij naar het verleden verlangde. De enige reizigers die het verleden op een Romantische manier beschreven, waren Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen. Zij benadrukten de continuïteit tussen het verleden en het heden.

In de derde paragraaf van het vierde hoofdstuk werd onderzocht of de reizigers genoten van de Zwitserse natuur en of zij een harmonieuze relatie tussen mens en natuur propageerden. Uit deze paragraaf bleek dat alle reizigers genoten van de Zwitserse natuur. Zij vonden het mooi, prachtig of indrukwekkend. Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt waren terughoudender in hun beschrijvingen dan de andere onderzochte reizigers. Zij gebruikten meestal woorden als mooi of prachtig om de natuur te beschrijven, maar gingen niet dieper in op wat zij zagen terwijl de andere reizigers dat wel deden. Daarnaast waardeerde Sijo Thoden van Velzen de natuur als voorafschaduwing van Gods koninkrijk. De overige drie reizigers, Johannes Kneppelhout, Johannes van Oosterzee en Pieter van der Burg gingen wel in op de relatie tussen mens en de natuur. Zij schreven bedwemd te raken door de natuur en in haar op te gaan. Ook vonden Van

Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen dat sommige natuurindrukken onbeschrijfelijk waren.

De vierde paragraaf diende om de gevoelens van de reizigers aan een diepere analyse te onderwerpen. Hierdoor kon worden achterhaald of de reizigers reflecteerden op hun eigen leven en hun plaats in de wereld. Uit deze paragraaf bleek dat alle reizigers zich nietig voelden in vergelijking met de Zwitserse natuur. Zij voelden dat tijdens de aanblik van hoge bergen, woeste rivieren, of imposante watervallen. Alle reizigers reflecteerden zodoende impliciet op hun leven. Zij zagen in hoe nietig zij eigenlijk waren in vergelijking met de Zwitserse natuur en dus met de aarde in zijn geheel. Daarnaast schreven Pieter van der Burg en Johannes van Oosterzee dat de natuur soms een betere ingenieur of kunstenaar was dan de mens. Ook wilde Van der Burg alle natuurtaferelen die hij beschreef, verklaren voor zijn lezers. Hij plaatste zich hiermee op de stoel van onderwijzer, het beroep dat hij in zijn dagelijkse leven uitoefende. Hij voelde zich verplicht om aardse processen begrijpelijk te maken voor anderen. Van der Burg reflecteerde zodoende meer op zijn plaats in de wereld dan de andere reizigers.

Of de reizigers ook een synthese schiepen tussen rede en gevoel zoals Romantici wilden, werd onderzocht in de vijfde paragraaf van het vierde hoofdstuk. Daaruit bleek dat eigenlijk geen van de onderzochte reizigers die synthese creëerde. Zij schreven niets of weinig over een van beide of lieten de rede of het gevoel overheersen in hun verslag.

In de zesde paragraaf werd onderzocht of de reizigers het geloof als reismotief hadden en werd de theorie van Adler – het Joodse en Christelijke geloof zijn sterk verbonden met natuurbeschermingsbewegingen – getoetst voor Nederlandse reizigers. De twee theologen Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen reisden in dienst van hun geloof. Zij wilden in Zwitserland de werken van God zien, zoals de bergen en de watervallen, en dankten Hem voor alle natuur die zij zagen en voorspoed die zij hadden ondervonden. Ook Pieter van Oordt en Pieter van der Burg dankten God voor de mooie Zwitserse natuur. Zij deden dat echter aanzienlijk minder vaak dan de twee theologen en hun reis stond dan ook niet in het teken van hun geloof. Over Elie van Rijckevorsel was ook in deze paragraaf weinig te vermelden. De enige verbinding met het geloof waren zijn kerkbezoeken. Johannes Kneppelhouit verkondigde daarentegen een duidelijke mening. Hij schreef expliciet dat God voor hem een verzinsel was. Het geloof stond voor hem synoniem met dwang en duisternis.

De zevende paragraaf diende om het groeiende geloof in een genezende Zwitserse berglucht te onderzoeken. Was dat ook het geval voor Nederlanders? Uit het onderzoek bleek dat

niet het geval. Johannes van Oosterzee, Elie van Rijckevorsel en Sijo Thoden van Velzen schreven geen enkele keer over een genezende werking door de Zwitserse berglucht, terwijl zij wel zieken zagen. Alleen Pieter van der Burg dichtte de Zwitserse berglucht een therapeutische werking toe. Hij voelde zich opgewekt en energiek door het inademen van frisse berglucht.

In de laatste en achtste paragraaf van het vierde hoofdstuk werd onderzocht of de reizigers zich schaarden achter de kritiek van Romantici dat het moderne toerisme een gevaar vormde voor de natuur. Uit de paragraaf bleek dat alleen Johannes Kneppelhout dezelfde mening had als Romantici over het moderne toerisme. Volgens hem werd de reiservaring bedorven door de luxueuze hotels die opdoemden in het Zwitserse landschap. De andere reizigers waren neutraler of zelfs positief over het moderne toerisme. Thoden van Velzen en Van der Burg beschreven zowel de positieve als de negatieve gevolgen van het moderne toerisme. Hun houding ten opzichte daarvan is daarom neutraal te noemen. Johannes van Oosterzee had meer aandacht voor andere reizigers dan de toeristische infrastructuur. Hij was in het begin van zijn verslag erg kritisch over hen – vooral de Engelsen –, maar veranderde van mening door ervaringen tijdens zijn reis. Elie van Rijckevorsel en Pieter van Oordt waren positief over hun ervaringen met hotels. Zij beoordeelden hun verblijf als goed, en een enkele keer als slecht, en vonden sommige hotels smaakvol aangelegd. Over andere reizigers lieten zij zich niet uit.

Uit al die analyses en antwoorden op deelvragen zijn een aantal conclusies te trekken. De ‘tourist gaze’ vormde het theoretisch kader van deze scriptie. Volgens deze theorie bouwen reizigers een verwachtingspatroon op over de ervaringen die zij op hun reis zullen gaan beleven. Dit doen zij op basis van verhalen die zij horen of lezen in hun woon- en werkomgeving. Zij zoeken op hun reis naar het onalledaagse, maar zij willen tegelijkertijd iets herkenbaars of vertrouwds hebben. Dit resulteert meestal in beschrijvingen van het onalledaagse vanuit een herkenbaar perspectief uit het dagelijkse leven. Dit was terug te zien in de reisverslagen van de reizigers. Elke reiziger schreef over onalledaagse panorama’s, maar wel vanuit een herkenbaar perspectief, zoals hun werk. De theologen Johannes van Oosterzee en Sijo Thoden van Velzen beschreven bijvoorbeeld de indrukwekkende werken van Gods hand: de bergen (Alpen) en watervallen in Zwitserland. De natuurwetenschapper Pieter van der Burg schreef over natuurkundige processen die zich voor zijn ogen voltrokken en die hij nooit in de praktijk kon ervaren in Nederland. Johannes Kneppelhouts verwachtingen werden juist niet geëvenaard. Daarom verlangde Kneppelhout naar het verleden, omdat hij dacht dat zijn verwachtingen daar

wel konden worden geëvenaard. Elie van Rijkevorsel en Pieter van Oordt hadden een beknopte objectieve schrijfstijl die aansloot bij de burgerlijke cultuur waarin zij opgroeiden en leefden. De 'tourist gaze' wordt zodoende versterkt door deze scriptie.

Ook werd de theorie dat het Joodse en Christelijke geloof sterk zijn verbonden met natuurbeschermingsbewegingen getoetst in deze scriptie voor Nederlandse reizigers. Dit onderzoek bevestigde ook deze theorie. De twee theologen riepen lezers impliciet op om de natuur te beschermen, omdat die het werk van God was. Pieter van Oordt en Pieter van der Burg deden dat ook, maar wel met minder overtuiging en minder vaak.

Daarnaast werd getoetst of er een breed gedragen geloof in genezende Zwitserse berglucht bestond onder de onderzochte reizigers. Hierbij werden Johannes Kneppelhout en Pieter van Oordt buiten beschouwing gelaten, omdat zij reisden voordat deze overtuiging ontstond. Uit dit onderzoek bleek dat de meeste reizigers er niet van overtuigd waren. Driekwart van de reizigers maakten geen opmerkingen over een therapeutische werking door de Zwitserse berglucht, terwijl zij wel in aanraking kwamen met zieken. Alleen Pieter van der Burg bevestigde de genezende werking.

De hoofdvraag in deze scriptie was: in hoeverre kunnen deze zes Nederlandse reizigers in de periode 1850-1871 als Romantische reizigers worden omschreven? Uit de analyses bij de deelvragen bleek steeds of en in hoeverre de reizigers een Romantisch aspect opnamen in hun verslag. Daaruit is gebleken dat Elie van Rijkevorsel en Pieter van Oordt het minst Romantisch zijn van de onderzochte reizigers. De enige Romantische elementen in hun verslagen waren de overweldiging door de Zwitserse natuur en het genieten ervan. Johannes van Oosterzee, Sjo Thoden van Velzen en Pieter van der Burg zijn Romantischer. Zij werden ook overweldigd door de natuur en ook zij genoten daarvan. Daarnaast bevestigden Van Oosterzee en Thoden van Velzen de continuïteit tussen het verleden en het heden die Romantici propageerden. En Van Oosterzee en Van der Burg creëerden een harmonieuze relatie tussen mens en natuur. Zij gingen op in de natuur en vergaten hun menselijkheid. Van Oosterzees ervaringen in de natuur komen zodoende overeen met die van een Romanticus. Thoden van Velzen bewerkstelligde echter geen harmonieuze relatie tussen mens en natuur. En Van der Burg schreef niet over continuïteit tussen het verleden en het heden en liet de rede te veel overheersen over het gevoel in zijn verslag. Zij zijn daarom minder Romantisch dan Van Oosterzee. Johannes Kneppelhout is een Romanticus in hart en nieren. Hij schreef alleen niet over de continuïteit tussen het verleden en het heden. Dit

kwam echter omdat de beschreven omgevingen in de Romantische werken van Rousseau en Victor Hugo te veel waren veranderd door het moderne toerisme. Daarom ervoer Kneppelhout die breuk met het verleden. Hij schaarde zich daarmee wel als enige van de reizigers onder de kritiek van Romantici op het moderne toerisme.

Uit deze scriptie blijkt dus dat de Romantiek in ieder geval doordrong tot sommige delen van de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving. De auteurs van de gedrukte reisverslagen bezichtigden de natuur met een bijna volledig Romantisch perspectief. Zij schreven hun verslagen bovendien voor een lezerspubliek. Zij waren er dus van overtuigd dat ook hun lezers die Romantische elementen interessant vonden. Daarnaast biedt deze scriptie meer inzicht in de inhoud van negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen over Zwitserland.

Deze inzichten roepen ook nieuwe vragen op. Schrijven alleen de in deze scriptie onderzochte reizigers (impliciet) over de politieke veranderingen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw of is dat een gebruikelijk onderwerp voor Nederlandse reisverslagen uit die periode? Daarnaast komen de onderzochte reizigers uit de (hoge) middenklasse en de elite. In een vervolgonderzoek zou bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden hoe personen uit de arbeidersklasse of aan de onderkant van de middenklasse de Zwitserse natuur beoordeelden en hoe zij ernaar keken. Ook is er in deze scriptie een selectie van reizigers onderzocht. Eenzelfde onderzoek als in deze scriptie maar dan naar andere negentiende-eeuwse Nederlandse reizigers met eenzelfde maatschappelijke positie als de hierin onderzochte reizigers behoort dus ook tot de mogelijkheden. Hierdoor zou er een completer beeld ontstaan over de Zwitserse reizen in de periode 1850-1871 van negentiende-eeuwse Nederlanders uit de middenklasse en de elite. Een andere mogelijkheid is om een andere periode te onderzoeken uit de negentiende eeuw, bijvoorbeeld de eerste vijftientig jaren of de laatste vijftientig jaren van de eeuw. Dit onderzoek was immers alleen gericht op Nederlandse reisverslagen uit de periode 1850-1871. Ook kunnen negentiende-eeuwse Nederlandse reisverslagen over andere landen worden onderzocht op Romantische sporen. Tot slot zijn handgeschreven reisverslagen over Zwitserland weinig onderzocht. In dit onderzoek is een begin gemaakt door ook twee daarvan te onderzoeken, maar ook hiernaar is aanvullend onderzoek gewenst.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Burg, Pieter van der, 'Indrukken en opmerkingen gedurende eene reis door Zwitserland', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 112 (1872, 1e band) 620-682 en 705-736.

Kneppelhout, Johannes, *Schetsen en verhalen uit Zwitserland* (Haarlem 1850).

Oosterzee, Johannes Jacobus, *Op reis: bladen uit de portefeuille* (Leiden 1873, herziene uitgave) 52-122.

Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1141: Aantekening door Pieter van Oordt betreffende de 'clarificatie' van suiker met behulp van stoom.

Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1143: Journaal van Pieter van Oordt betreffende een reis 1851.

Stadsarchief Rotterdam, Archief en collecties van de Vereeniging der familie Van Oordt, archiefnummer 675, documentnummer 1149: Stukken betreffende de begrafenis van Pieter van Oordt 1884.

Stadsarchief Rotterdam, Archief van de Rotterdamse tak van de familie Van Rijckevorsel, archiefnummer 42, documentnummer 85: Journaal van een reis door Zwitserland gemaakt in 1862.

Thoden van Velzen, Sijo Kornelius, *Bladen uit een dagboek. Eener veertiendaagsche reis naar en in Zwitserland* (Deventer 1869).

Secundaire bronnen

Adler, Judith, 'Cultivating wilderness: Environmentalism and legacies of early Christian ascetism', *Comparative Studies in Society and History* 48 (2006) 4-37.

Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).

Altena, Bert en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (derde verbeterde druk, Hilversum 2011).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'Changing places, shifting narratives: Nineteenth-century Dutch travellers in Germany', in Alison E. Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam (red.), *Travel writing in Dutch and German, 1790-1930: Modernity, regionality, mobility* (Abingdon 2017) 159-182.

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).

Bernard, Paul P., *Rush to the Alps* (New York 1978).

Bramen, Carrie T., 'The urban picturesque and the spectacle of Americanization', *American Quarterly* 52 (2000) 444-477.

Brookner, Anita, *Romanticism and its discontents* (New York 2000).

Burke, Peter, 'Historicizing the self 1770-1930', in Michael Masuch, Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (red.), *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 13-33.

Buzard, James, 'A continent of pictures: Reflections on the "Europe" of nineteenth-century tourists', *Publications of the Modern Language Association* 108 (1993) 30-44.

Dekker, Rudolf, 'Dat mijn lieven kinderen weten zouden. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-21.

Dekker, Rudolf, 'Van 'grand tour' tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25.

Drentje, Jan, 'Den Haag: het Plein. De grondswetwijziging van 1848: liberaal onder Oranjes hoede', in Jan Bank en Marita Mathijsen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 148-161.

Dunk, Thomas H. van der, 'De ontdekking van de Alpen. Alpinisme en Alpentoerisme tot de late achttiende eeuw', in *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 83-94.

Eichner, Hans, 'The rise of modern science and the genesis of Romanticism', *Publications of the Modern Language Association* 97 (1982) 8-30.

Francken, W., 'Levensschets van Johannes Jacobus van Oosterzee. (1 April 1817-29 Juli 1882.)', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1883).

Frank, Allison F., 'The air cure town: Commodifying mountain air in Alpine Central Europe', *Central European History* 45 (2012) 185-207.

Furnée, Jan Hein en Leonieke Vermeer, 'Op reis in de negentiende eeuw: inleiding', in Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer (red.), *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) 257-263.

Goedkoop, Hans en Kees Zandvliet, *De ijzeren eeuw* (Zutphen 2015).

Groenendyk, Kathi L., 'The importance of vision: "Persuasion" and the picturesque', *Rhetoric Society Quarterly* 30 (2000) 9-28.

Haan, Ido de en Henk ter Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN-Low Countries Historical Review* 111 (1996) 167-200.

Hansen, Peter, 'Albert Smith, the Alpine club, and the invention of mountaineering in Mid-Victorian Britain', *Journal of British Studies* 34 (1995) 300-324.

Hegeman, J.G. 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning', *Low Countries Historical Review* 85 (1970) 261-314.

Kingsley, Zoë, 'Dorothy Richards manuscript travel journals (1761-1801) and the possibilities of picturesque aesthetics', *The Review of English Studies New Series* 56 (2005) 611-631.

Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Amsterdam 2001).

Koselleck, Reinhart, *Futures past: On the semantics of historical time* (Massachusetts 1995).

Kroeze, Dirk Berend Ronald, *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940* (2013) Proefschrift aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Leask, Nigel, *Curiosity and the aesthetics of travel writing 1770-1840* (Oxford 2004).

Lévy, Bertrand en Rafael Matos, 'Transforming the tourist image of Geneva from a leisure to a business destination and its cultural implications', in K.W. Wöber (red.), *City Tourism 2002: Proceedings of European Cities Tourism's International Conference in Vienna, Austria* (Wenen 2002) 1-9.

Mascuch, Michael, Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Egodocuments and history: A short account of the *longue duree*', in *The Historian* 78 (2016) 11-56.

Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002).

Mills, Sara, *Discourse* (New York 1997).

Nassar, Dalia, *The relevance of Romanticism. Essays on German Romantic philosophy* (Oxford

2014).

Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001).

Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1985).

Riasanovsky, Nicholas V., *The emergence of Romanticism* (Oxford 1992).

Rooy, Piet de, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).

Rosen, Charles, *The Romantic generation* (Londen 1995).

Strandman, Hartmut Pogge von, *The revolutions in Europe 1848-1849. From reforms to reactions* (Oxford 2000).

Thompson, Carl, *French Romantic travel writing* (Oxford 2011).

Thompson, Carl, *Travel writing* (New York 2011).

Urry, John, *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary societies* (Londen 1990).

Verhoeven, Gerrit, 'Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', in *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73.

Vermij, Rienk, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006).

Withey, Lynne, *Grand tours and Cook's tours. A history of leisure travel 1750 to 1915* (Londen 1997).

Youngs, Tim, *The Cambridge introduction to travel writing* (Cambridge 2013).

Internetbronnen

Blok, P.J. en P.C. Molhuysen, '[Velzen, Sijo Kornelis Thoden van]', in *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 10* (1937):
http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu10_01/molh003nieu10_01_1714.php (31-05-2017).

Bork, G.J. van e.a., 'Algemeen letterkundig lexicon (2012-....) Romantiek':
http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02727.php (22-2-2017).

Bork, G.J. van, 'Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I), Kneppelhout, Johannes':
http://www.dbnl.org/tekst/bork001schr01_01/bork001schr01_01_0594.php (15-05-2017).

Branden, F. Jos van den en J.G. Frederiks, ‘[Elie van Rijckevorsel]’, in *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891)*: http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_3415.php (31-05-2017).

Branden, F. Jos van den en J.G. Frederiks, ‘[Johannes Jacobus van Oosterzee]’, in *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891)*: http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_3049.php (31-05-2017).

Branden, F. Jos van den en J.G. Frederiks, ‘[Syo Kornelius Thoden van Velzen]’, in *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891)*: http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_4204.php (31-05-2017).

Gietman, C.A.M. e.a., ‘Johannes Kneppelhou 1814-1885, *Letterkundige en Filantroop*’, in *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 3. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis (2002)*: http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/3_Johannes_Kneppelhou (31-05-2017).

Huygens instituut, ‘Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme’: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=2&page=419&view=imagePane> (17-05-2017) en <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbw/#source=3&page=98&view=imagePane> (17-05-2017).

Oordt van Lauwenrecht, H. van, ‘De suikerraffinage te Rotterdam’: <http://rjb.x-cago.com/GARJB/1918/12/19181231/GARJB-19181231-0095/story.pdf> (27-01-2018) of <http://docplayer.nl/35931844-De-suikerraffinage-te-rotterdam-door-h-van-oordt-van-lauwenrecht.html> (27-01-2018).

Ruijter, Frans en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996): http://www.dbnl.org/tekst/ruit004lite02_01/ruit004lite02_01_0002.php (10-05-2017).

Stok, J.P. van der, ‘Levensbericht van Dr Eli van Rijckevorsel (22 Maart 1845 – 18 October 1928)’: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003193101_01/_jaa003193101_01_0014.php (16-05-2017).

<https://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I1074046993.php> (26-01-2018).

<https://www.portieverpakkingen.nl/geschiedenis> (27-01-2018).

